

2004 чылдың ийги чартыында өг-бүлө бүрүзү "Шын" солунга чагыдылгалыг болзун!

Ийги чартык чылда чагыдылганын өртээ:

КОЖУУННАРГА ЧАГЫДАР ӨРТЕКТЕР

Хууда чагыдыкчыларга:
6 айда — 282 рубль;
ооң иштинде редакцияга —
120 рубль,
почта чедирилгези — 162 рубль.
3 айда — 141 рубль;

пенсионерлерге почта чедирилгези
25 хуу чиигелделиг

6 айда — 242 рубль;
3 айда — 121 рубль.

ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА:

6 айда — 333 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 160 рубль;

почта чедирилгези — 183 рубль.

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫНГА:

6 айда — 258 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 120 рубль;
почта чедирилгези — 138 рубль.
пенсионерлерге почта чедирилгези

25 хуу чиигелделиг.

6 айда — 224 рубль;
3 айда — 112 рубль.

ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА:

6 айда — 288 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 150 рубль;
почта чедирилгези — 138 рубль.

ЭКСПРЕСС чагыдылга-биле айның кайы-даа хүнүнден эгелеп солунну чагыдып ап болур.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 100 (16873)

2004 чылдың
июль 15,
четверг

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 17.00.
Садар өртээ 3 рубль.

Конгресс ажылын эгелээн

Бөгүн Кызылдың Улусчу чогаадылга бажыңыга «Өг - Азияның көшкүн чоннарының чаңчыл болган өргээзи» деп өөредилгениң национал системаның конгресси ажылын эгелээн. Тываның бо чылгы юбилейлеринге тураскааткан эртем шуулганының ажылында Тываның, Бурятияның, Хакасияның, Даг-Алтайның, Моолдун аймактарындан, Москвадан болгаш Германиядан эртемденнер, башкылар, культура болгаш уран чүүл ажылдакчылары киржип турар.

Конгресстин киржикчилеринге ТР-ниң Чазааның Даргазы Шериг-оол Ооржак, Хоойлужудулга палатазының Даргазы Василий Оюн, ТР-ниң өөредилге сайыды Петр Морозов олар байыр чедирерлер.

Июль 17-ге чедир уламчылаар конгресске Азия диптин көшкүн чоннарының идегелди оран-савазы — өг дугайында он-он илеткелдер номчуттунар. Бөгүн эртенги шакта конгресстин пленарлыг хуралы болур, а дүш соонда 10 аңгы секцияга чарлып алгаш, ажылын уламчылар.

Даарта Тываның 5 чылы аттыг стадионда тыва, моол, хакас болгаш алтай өглер хоорайжыгажына конгресстин киржикчилери өгүшын тигеринге, национал чемнер белеткээринге, уран чүүлге, технологияга, дыл болгаш хейниити эртемнеринге мастер-класстарны эрттирер. Ол-ла хүн стадионга уран чүүлге мөөрейлер, делгелгелер эртер.

Конгресстин тийлекчилеринге дипломнарны тыпсыр. Ооң ажылының түннели кылдыр тускай документ хүлээп алдынар болгаш чырыкче ном кылдыр парлаттынып үнер.

Улуг эртем шуулганының киржикчилеринден тургустунган экспедиция ажылын Эрзининг Төре-Хөлге субботада доозар.

БИРГИ ЧАРТЫК ЧЫЛДЫЫ-БИЛЕ ДЕННЭЭРГЕ

Республиканың чурттакчы чону 2004 чылдың ийги чартыында солун, сеткүүлдерни иденкейлиги-биле чагыдып, номчуп турарлар. "Шын" солунну кайы кожуун кандыг байдалга чагыдып турарын сайгарарга мындыг:

Бай-Тайга кожуунда 2737 өреге санаттынып, бирги чартык чылда 810 кезекти чагыткан турган болза, ийги чартык чылда 707 кезекти чагыдып, 103 солунну эвээжеткен. Ылаңгыя Бай-Талдың чурттакчылары бирги чартык чылда 81 солунну чагыдып номчуп тургаш, ийгизинде ол санны 59-ка бадырганы харааданчыг. Кожуун төвү Тээлиде ийги чартык чылда 275 кижиге "Шынны" чагыдып, ол биргизинден 100 санга кызырылган. Кара-Хөл, Кызыл-Даг суурларда «Шын» солунну номчуп турарларның саны бирги чартык чылдындан көвүдөп келгени өөрүнчүг.

Барыын-Хемчик кожуунда 2997 өреге санаттынып турар. Бирги чартык чылда 747 кезек «Шын» солунну олар чагыткан турган болза, ийгизинде 601-ни чагыдып ап, 146 санга кызырылган. Дең-Терезин суурнуң чурттакчылары бирги чартык чылда 107 кезекти чагыдып тургаш, хенертен бадып, ийгизинде чүгле 9 кезекти чагыткан. Ооң чылдагааны чүдөл? Ындыг-даа болза Барлык, Эрги-Барлык суурларда чагыдыкчылар көвүдээнин демдегелеп турар бис.

Чоон-Хемчикте 2740 өреге бар. Бо кожуун ийги чартык чылда чагыдылга талазы-биле иденкейлиг чоруун көргүскен.

Чадаана (Кирбиш сарай) бирги чартык чылда 144 кезекти чагыткан турган болза, ийги чартык чылда ол өзүлдегил бооп, 302 кезек четкен. Баян-Тала — бирги чартык чылда 81-ни, а ийгизинде 100 кезекти, Иймеге 70 кезек турганындан 100-тү, Теве-Хаяга 90 кезек турганындан 100-тү, Хөндергейге чүгле 14 кезек турганындан 94-тү, Хайыракан 60 кезек турганындан 130-ни, Бажың-Алаак 10 кезек турганындан 150-ни, Чыраа-Бажы 160 турганындан 180-ни, Чыргакы 100 кезек турганындан 110-ну, Хорум-Даг 88 кезек турганындан 61-ни, Шеми 8 кезек турганындан 110-ну чагыдып, кожуунуң суму бүрүзү чагыдылга талазы-биле өзүлдегил болганын еске кожууннарга үлегер кылдыр демдеглээр апаар. Бо ажилга кожуунуң төп почтазының эргелекчизи Көк-Кат Довуужуковна Монгуштуң кириген үлүү улуг.

3675 өреге санаттынып турар **Каа-Хем кожууну** ап көөрге, бирги чартык чылда «Шын» солунну 187 өреге номчуп турган болза, ийгизинде 209 өреге чагыткан. Кожуун төвү Сарыг-Септе 1535 өреген чүгле 22-зи бистин солунну номчуп турар. Тыва чон колдаан чурттакчылыг Суг-Бажы суурну ап көөрге, бирги чартык чылда «Шын» солунну 47 өреге чагыткан

турган болза, ийги чартык чылда 34 өреге чагыткан, көргүзүг кудулаан болуп турар.

Ыраккы **Мөңгүн-Тайга кожуунда** 1442 өреген 445-и «Шын» солунну болуп, булун бүрүзүнде медээлерни номчуп, билип ап турар. **Өвүрнүң** 1893 өрегелиг чурттакчы чону нийтизи-биле бирги чартык чылда 542 кезекти чагыткан турган болза, ийгизинде 425 кезекти чагыдып, номчукчулар саны кызырылган. **Би-Хемде** 1508 өреге бирги чартык чылда 114 кезекти чагытканындан ийгизинде оон 33 кезекти көвүдеткен. **Сүт-Хөлде** 2088 өреген 929-зу бирги чартык чылда «Шынны» номчуп турган болза, ийги чартык чылда ол сан 752-ге баткан. **Тандының** 3552 өрегеги бирги чартык чылда 364 кезекти, а ийгизинде 371-ни чагыткан. Бо кожуунуң суурларындан чүгле Кочетовта 52 турганындан 105-ке чедир немелде бар, еске суурларда чагыдыкчылар саны кызырылган болуп турар.

Тес-Хем кожуунда 2170 өреген бирги чартык чылда «Шын» солун чагыдыкчылары 362 өреге турган болза, ийгизинде 281-ге санаттынып, номчукчулар саны кызырылганы хомуданчыг. **Тожу кожуунуң** 1685 өрегеги 167 солунну чагыдып, бирги чартык чылдындан 6 санга эвээш болган.

Чаа-Хөл кожуунда 1542 өреген 439-зу «Шынны» чагыткаш, бирги чартык чылдындан 10 сан хей болган. **Чеди-Хөлдүң** 977 өрегеги 298 кезекти чагыдып, биргизинден 43 санга хейнү чагыдып алган. **Улуг-Хем кожуун** 1966 өрегелиг. Оларның 506-зы ийги чартык чылда «Шын» солунну чагыдып, биргизинден

Ийги чартык чылдың солуннар, сеткүүлдер чагыдылганы ам-гаа уламчыла-вышаан, ынчангаш өреге бүрүзү чагыдылгалыг болурун шупту демнежип тургаш чедип алырының аргазы бар.

Сайгарылгалыг түнел

“Шын” солунну чагыдып алдыңар бе? Чагыдып алырынче далажыңар?

29 кезекти көвүдеткен. Арыг-Үзүү, Хайыракан, Ийи-Тал, Чодураа, Шагаан-Арыгда номчукчулар саны өскөн.

Эрзин кожуунуң 1982 өрегеги бирги чартык чылда 770 кезек «Шын» солунну чагыткан турган болза, ийгизинде 726 өреге чагыткан. Өзүлде Мөрөн, Нарын, Булуң-Бажы суурларда бар. Качык сумуздан солун чагыдылганының дугайында медээ келбээн бооп турар. Кожуун төвү Эрзин суурда 141 кезекти чагыдып, бирги чартык чылдындан 88 кезек эвээжээни хомуданчыг.

Чагыдылга талазы-биле эң-не берге байдал **Кызыл хоорай** биле **Кызыл кожуунда** тургустунган. Бирги чартык чылда хоорай биле кожуунуң нийтизи-биле 699 өрегеги «Шын» солунну номчуп турган болза, ийгизинде бо сан 534-ке денешкен. Республика төвү биле хей сумуларлыг кожуунда байдал мындыг турда, номчукчулар чугааның байдалын биле берген боор. Кызыл хоорайы-выста янзы-бүрү ямылар, ведомстволар, албан черлериниң удуртукчулары харылап турар организацияларының ажылдакчыларын республикада, чуртта чүү бооп турарын билип ап турары-биле солун, сеткүүл чагыдылганынче эвилелдеп, кол кичээнгеини угландырап боор. Кожууннарда, сумуларда чагырга черлери үстүнде кылдынган сайгарылга-биле чоок таныжып, аңаа хамаарышкан түннели үндүрүп, солун чагыдылганынче сагышты салып, чер-черлерде почта салбырлары-биле харылзаалыг ажилдаар дээрзинге идегел улуг.

Ак-Довурак: КЕЛИР ҮЕЗИНГЕ БҮЗҮРЕЛДИГ

Ак-Довурак хоорай чүглө тудугжулары, даг-дүгү арыглакчылары-биле Россияга, Тывага алдаржып турган эвес, спортчулары Бүгү-россия, республика чергелиг маргылдааларга киришкеш, мактадып турган. Мичилиг хоккейге, хол бөмбүүнге, шыдыраага, тыва болгаш хостуг хүрештерге, шой көдүреринге болгаш спорттун өске-даа хевирлеринге хандыкшылдыглар хөй турган. Спорттун материалдыг баазанын "Тыва даг-дүгү" комбинат экижиткен. Улуг стадионну, эштир бассейни безин туткан.

Кризис чылдарында күш-культура ажылы сулараан, спортчуларның сонуггалы, мергежили чавызап баткан. Ол бергелерни ак-довуракчылар шыдажып эрткен. Амгы үеде Ак-Довурак хоорай чагыргазы болгаш "Тыва даг-дүгү" комбинаттың дирекциясы спортту сайзырадырынче кичээнгейни салып эгелээн. Ынчангаш бо хоорайдан маргылдааларга киржип турарларның саны көвүдээн, мергежили бедип орав.

КУШТУГЛЕРНИҢ КУШТУУ

Ак-Довурак хоорайның болгаш "Тыва даг-дүгү" комбинаттың тургустунганан бээр 40 чылынга тураскааткан тыва хүреш маргылдаазы Федор Ондар аттыг стадионга болуп эрткен. Аңаа республиканың ат-алдарлыг-даа, аныяк-даа 128 мөгези хүрешкен. Тываның "Чаан" мөгези Аяс Монгуш, республикага сураглыг Маадыр, Владимир, Ай-Демир Монгуштар, Андрей Хертек, Кунгаа Начын болгаш өскелер-даа оларның аразында бар. Республиканың кожуннарының колдуунда шуптузундан мөгелер хүрешкен. Каа-Хем, Тес-Хем, Чеди-Хөл кожуннарындан безин спортчулар аалдап келген. Допчузу-биле чугаалаарга, күштүглерниң күштүү боттарының күжүн, аргаларын шенежип, ачыр-дачыр тутчуру-биле чедип келгени ол. Шак мындыг хөй Кызыл хоорайдан, кожуннардан ат-алдарлыг, сураглыг мөгелер киришкен тыва хүреш маргылдаазы Ак-Довурак хоорайга болуп көрбээнин судья коллегиясы магадап, стадионга чарлап дыңнадып турду. Бо чүл дээрге хоорайның болгаш комбинаттың байырлалының ужуру-утказы улуг болганын херечилеп турар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак, ТР-ниң Чазак кижигүннери, кожуннар чагыргаларының даргалары болгаш кожуннардан келген аалчылар, хоорайның чурттакчылары бо маргылдааны улуг сонуггал-биле көргөн.

Ш.Д. Ооржак Ак-Довурак хоорайның болгаш "Тыва даг-дүгү" комбинаттың 40 чыл болган юбилейи-биле холбаштыр стадионга чыылганнарга байыр чедирип

чүве чугаалаан. Байырлалдың ужуру-утказын ханы билгенинден Барыын-Хемчик кожун, Ак-Довурак хоорай чагыргалары орта белеткелди хынамчалыг чорутканын, күш-ажылчы көргүзүглерин экижиткенин Шериг-оол Дизи-жикович демдеглээн. Улетпүр бүдүрүгелери көргүзүглерин өстүргөн, малдың баш саны өскөн, хоорай, суурлар чаагай-жыды кылдынып турар. Чурттакчы чоннун амыдырал-чуртталгазының деңгели бедип орав, саны көвүдээн. 1989 чылдың чизези-

биле алырга, 198 муң тыва турган, 2002 чылдың чизезиниң түңгелинде, Россияда тываларның саны 238 муң четкенин Дарга дыңнаткан.

Сөөлгү чылдарда Тываның чонунун, ылангыя аныяктарның, эртем-билини, мергежили, культуразы бедээн, спортка, уран чүүлге хандыкшылдыгларның саны көвүдээн. Тыва спортчуларның чедиш-киннерин ол сеткил ханышкын-биле чугаалаан. Эрес Сарыглар, Елена Достай, Лариса Ооржак, Аяс Делгер-оол делегейге, Европага, Россияга боттарының спорт-

шырак мөгелерни белеткээр ажылды күштүлдирерин ол чугулага көргөн.

Ак-Довурак хоорайга болгаш "Тыва даг-дүгү" комбинатка белек кылдыр "ПАЗ" автобусту бээр дугайында доктаалды ТР-ниң Чазак хулээп алганын Дарга дыңнаткан. Ону чыылганнар динмиттиг адыш часкаашкыны-биле өөрүшкүлүг хулээп алган.

Стадионда чыылган хөй санныг аалчыларга, көрүкчүлөргө база катап юбилей-биле байырны Чазак Даргазы чедиргеш, ам удавас болуп Тываның 60 чылының болгаш Кызылдың тургустунгананың 90 чылының байырлалдарын чедишкиннерлиг уткуурунче кыйгырган.

Хүрешкен мөгелер кончуг дүргөн, аваангыр, ачыр-дачыр тудушкан. Ол чүл дээрге оларның күш-дамыр талазы-биле сайзыралын, мергежилиниң бедээнин, аргаларны эки билирин бадыткап турардыр. Ылангыя бистиң салгакчыларыбыс— аныяктар келир үеде шыырак мөгелер болурун көргүскөн. Оларга Ай-Демир Монгуш (Кызыл), Эдуард Самбуу (Улуг-Хем), Эзир-оол Монгуш (Каа-Хем), Артыш Монгуш (Сүт-Хөл), Мижит-Доржу, Ооржак Буяннар (Ак-Довурак) болгаш өскелер-даа хамааржыр. Ат-сывы чаа үнүп, билдинип келген Алаш Монгуш, Эзир-оол Монгуш сес шыырак мөгениң, Эдуард Самбуу дөрт шилиндек мөгениң аразынче кирген.

Хүрештин сес шилиндек мөгези артан турда, судья столунга республиканың сураглыг мөгези Владимир Монгуш чедип келгеш: "Мен оглум Ай-Демирни амалап алдым" деп чугаалаарга, оң-биле чөпшээрешкен. Адашкылар шын-на хөңнү-биле хүрешкен, элээн үе эрткенде аныяк кижин болгаш Ай-Демир карак чивеш аразында ачазын буттааш, октаан.

Маргылдааның эң шилиндек дөрт мөгези артан: Аяс, Маадыр, Ай-Демир Монгуштар, Эдуард Самбуу. Хоочун мөге Маадыр Монгуш аныяк мөге Ай-Демирни амалап алган. Шимченгир Ай-Демир дуржулгалыг мөгениң буттан алгаш, аткаар иди чорааш, октаан.

(Улангызы 6-гы арында).

5 МЛН. РУБЛЬ КАНЧАП БАРТАНЫЛ?

Мээң кабинетимге интеллигент шырайлыг аныяк кижин кирип келген. Ол "Наш дом" деп МУБ-тун директорунун эрге-хоойлу талазы-биле оралакчызы Владимир Хертекович Ширин болган. Ол ажыл-агый талазы-биле ниити чон-биле сүмележир, оларга дыңнадыр онзагай херек барын меңээ чугаалады. Келген кижини дыңнап эгеледим.

Эрткен 2003 чылда Кызылдың хоорай чагыргазына чуртталга бажынарның изиг, соок суг дамчыдар хоолайларын чаартырынга хамаарыштыр тендер садыглажышкын болган. Ону чорутканының кол сорулгазы — эң чиик өртек-биле хоолайлар садар садыгжылар тып алыры турган. Азы эвээш акша-биле хөй хоолай садып алырының аргазын тып алыры. Кызыл хоорайга дыка хөй бажынарның изиг, соок суг хандырар иштики, даштыкы хоолайларын солуру эргежок чугула. Ол тендер садыглажышкына Красноярск хоорайдан "СКВ-КР" кызыгаарлаттыган харысалгалыг ниитилеп 8 млн. рубльге тиилеп алган. Ук "СКВ-КР" деп хураангайлаан сестерни чазарга, Стукановский, Комлева, Вашко деп ук ажил-агыйның тургузукчуларының фамилияларының (СКВ) эге үжүктери болгаш Красноярск хоорайның адының эге ийи үжүү (КР) бооп турар. Чогум бо ажил-агыйның материалдыг баазазы база садар хоолайлары Крас-

ноярск хоорайда ылап-ла бар бе дээрзин кым-даа хынаваан, сонугураваан. Херек кырында сөөлүнде билдингени-биле материалдыг баазазы, садыглары чок, чүглө арендап алган офистиг, саазын кырында ажил-агый болган. Тендер садыглажышкына чүглө садар бараанның бүдүрүгелер киржир деп Бюджет хоойлузунун 71,72 чүүлдеринде, РФ-тиң Президентизиниң 1997 чылдың апрель 8-те үндүргени № 305 айтышкыны-биле бадылаттыган "Күрүне эрге-ажылынга ачыдуза көргүзүп ажилдаарының база барааннар садарын организаастарының дүрүмү" деп хоойлуда айтылган. Ук "СКВ-КР" КХН-ниң төлээлери чүглө саазын кырында документилери-биле тендер садыглажышкынынга киришкен. Аңаа хоолайлар садары-биле эң кудуку өртек кылдыр чедип алдынган 8 млн. рубль дээрге Кызыл хоорайның бюджетиниң хөренгизи, чединмес өг-бүле-

леринге хамаарышкан дотация акшазы бооп турар. Ол акша-биле "Наш дом" МУБ хоорайның чуртталга бажынарның ирип, эргижирей берген изиг, соок суг дамчыдар хоолайларын солуп бээр ужурулуг. Чүге дээрге ол муниципалдыг бүдүрүлгө Кызыл хоорайның бүтү бажынарның изиг, соок суг, электри энергиязы болгаш арыг-шевер-биле (бок-чамын аштап, өскээр дажыыр) хандырылганын, изиг,

САМЧЫГДАШКЫН

соок суглар дамчыдар хоолайларының септелгезин, чуулдазын, чаартырып чорудар, кышка белеткээр албан чери бооп турар.

Эң-не солун чүүл — бо тендер садыглажышкынынга "Наш дом" МУБ боду чагыг кирибээн бооп турары. Ынчалза-даа үстүнде адаттынган 8 млн. рубльге Кызыл хоорайның "Наш дом" МУБ биле "СКВ-КР" КХН аразында керээни чарган. Ук керээде "СКВ-КР" КХН Красноярск хоорайда бодунун складтарындан хоолайлары маңаа эккээр (складтары Красноярск, Новосибирск, Томск хоорайларда бар деп бар-чогу билдинмес, саазын кырында бүдүрүлгениң төлээлери шыңзыдып турган), оон "Наш дом" МУБ оларны үстүнде адат-

тынган акша-биле садып алыры көрдүнгөн турган. Ол керээни Кызылдың хоорай чагыргазы бадылап каан. Ында садыг-саарылга килдизиниң даргазы Виктор Сундуйович Ооржак керээге адын салган. Ол аажок шыңгыы дарга баштай акшазын бергеш, бараанын соонда алыр керээге каян-даа адын салбас, бадылава кижин турган. Ынчангаш керээ Кызыл хоорайның чурттакчыларының эрге-ажылынга дүүштүр чардынганын маңаа мактап демдеглээри чугула. Бо керээге бараан келбээн шаанда акша төлээри шуут көрдүмээн, харын-даа ында айытканы-биле алырга, чүглө бараан кээрге, акша-биле туда төлээр кылдыр көрдүнгенин база катап демдеглеп каары чугула.

Ол үеде "Наш дом" МУБ-тун директору Виктор Маадыевич Сегбе деп кижин турган. Улуг бухгалтер Вера Геннадиевна Двинская шөлээлей берген, оң хулээлгезин оралакчызы Валентина Ивановна Уланова күүседип эгелээ. Оон хеп-хенертен кымга-даа ыттавайн, В.М.Сегбе биле В.И.Уланова 5 млн. рубльди эккелбээн хоолайлар дээш "СКВ-КР" КХН-ниң агар санынче 2003 чылдың алды айда шилчидипкен. (Керээде хоолайларны Красноярскиден эккээрге, ынчан акшаны туда төлээр кылдыр көрдүнгенин база катап айтып

каал). Ооң соон дарый Кызыл хоорайга "СКВ-КР" КХН-ниң тургузукчуларының, удуртукчуларының бирээзи Андрей Владимирович Вашко деп кижин чедип келгеш, бараан өртээ өскөн дээш, ону чүнүң-биле-даа бадыткавайн, хоорай чагыргазына безин ыттавайн, керээниге немей бараан өртээни 16 хуу улгаттырар кылдыр немелдени Сегбе-биле кады кирип алган. Ону баштайгы керээге ат салган Виктор Сундуйович Ооржак билбес, бадылаваан. А.В. Вашконун ол кара туразында кылган хемчээ садыг-саарылга дугайында үстүнде айыттыган хоолайларга шуут дүүшпес, харында кеземче керээнге онаажыр үүлгедип дээрзин Владимир Хертекович чугаалап олурду. Эккелбээн хоолайлар дээш шилчиттинген 5 млн. рубльдиң 16 хуузу дээрге 800 муң рубль бооп турар. Шынчы эвес кижилер ол 800 муң рубльди кажар арга-биле кармактап аар деп турары илден. Хоойлу езугаар тендер садыглажышкына тиелээн бүдүрүлгө аңаа айыттыган бараан өртээнде өстүр сатпас ужурулуг. Оон Красноярскиден кээр ужурулуг хоолайлар сураг барган. Оон "Наш дом" МУБ-тун чамдык ажилдакчылары 5 млн. рубльди, хоолайларны негеп, сүржүп эгелээрге, "СКВ-КР" КХН хөй эвес шынары багай хоолайларны 2003 чылдың 7 айда чорудуп берген. Оларның оозу шынары багай, чуга хоолайлар болган.

(Улангызы 6-гы арында).

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ӨМҮНЭЭЗИНДЕН

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының дилээнге холбаштыр Тыва Республиканың Конституциязының 103 чүүлүнүн «д» пунктузунун болгаш 106 чүүлүнүн 1 кезээн тайылбырлар дугайында херек талазы-биле

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯ СУДУНУҢ ДОКТААЛЫ

Кызыл хоорай № 6-П 2004 чылдың июль 8

Тыва Республиканың Конституция суду даргалачкы О.Л.-С. Салчак, судьялар А.П. Саая, С.О. Монгуш составтыг.

Тыва Республиканың Конституция судунга дилег кириген таланың төлээзи — Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазының оралакчызы Н.С. Германованың,

а ол ышкаш хоойлужудулга чорудуунун хуралче чалаткан субъектилеринин:

Тыва Республиканың Чазак Даргазының төлээзинин — Тыва Республиканың шүүгү херектеринин талазы-биле сайыды А.А. Язевтин;

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының төлээзи — Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Аппаратының күрүнө-эрге-хоойлу эргелелинин чөвүлекчизи Т.К. Ховалыгның киржилгези-биле,

Тыва Республиканың Конституциязының 119 чүүлүнүн 3 кезээн, «Тыва Республиканың Конституция судунун дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун 3 чүүлүнүн 2-4 кезектерин, 90 чүүлүн удуртулга болдурга,

Тыва Республиканың Конституциязының 103 чүүлүнүн «д» пунктузунун чүүлдерин болгаш 106 чүүлүнүн 1 кезээн тайылбырлар дугайында херекти ажык суд хуралына чугаалажып көргөн.

«Тыва Республиканың Конституция судунун дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун 36 чүүлүнүн 1 кезээнге дүүштүр бо херекти чугаалажып бергенин ужуру болза Тыва Республиканың Конституциязының 103 чүүлүнүн «д» пунктузунун чүүлдерин болгаш 106 чүүлүнүн 1 кезээн тайылбырлар дугайында Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының дилээ болган.

«Тыва Республиканың Конституция судунун дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун 36 чүүлүнүн 2 кезээн «б» пунктузуну эзугаар бо херекти чугаалажып көөрү-биле кириген үндезини болза, Тыва Республиканың Конституциязының 103 чүүлүнүн «д» пунктузун, 106 чүүлүнүн 1 кезээн билип алырынга тодаргай эвес байдалдың тургустуна бергени болур, ында Хоойлужудулга палатазының хүлээп алганы, Төлээлекчилер палатазының чугаалажып көөрү эвес болгаш ооң он дөрт хонук хуусаада чугаалажып көрбээни Тыва Республиканың хоойлуларын Тыва Республиканың Чазак Даргазынга ат салдырар болгаш чонга чарлап дыннадыр кезээн айткан.

Судья-илеткелчи С.О. Монгуштун чугаазын, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының төлээзинин тайылбырын, чалатканнарның чугааларын дыннааш, кириген документилерни болгаш өске-даа материалдарны өөренип көргөш, Тыва Республиканың Конституция судунун тодаратканы болза:

1. Тыва Республиканың Конституциязының 103 чүүлүнүн «д» пунктузу болза Хоойлужудулга палатазының хүлээп алганы Тыва Республиканың хоойлуларын, Тыва Республиканың конституция суду хоойлуларын чүүлдүгүнүп көөрүн азы хүлээп албазын, ол ышкаш оларга ат салдырары-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазынче чорудар бүрүн эргелерни Төлээлекчилер палатазынга хамаарыштырган.

Тыва Республиканың Конституциязының 106 чүүлүнүн 1 кезээнге Тыва Республиканың конституция суду хоойлуларын, Тыва Республиканың хоойлуларын Тыва Республиканың Чазак Даргазынга ат салдырары-биле база чонга чарлап, дыннадыр-биле 10 хүн иштинде Хоойлужудулга палатазы чорудар деп айткан.

Үстүнде айткан конституция суду чүүлдер Тыва Республиканың Улуг Хуралының кандыг палатазы Хоойлужудулга палатазының хүлээп алганы болгаш Төлээлекчилер палатазының чугаалажып көөрү эвес Тыва Республиканың хоойлуларынга ат салдырары база чонга дыннадыр-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазынче чорудар эргелигил деп айтырыгга тодаргай харыы бербейн турар.

Төлээлекчилер палатазының бодалын эзугаар алырга, Хоойлужудулга палатазының хүлээп алганы Төлээлекчилер палатазының чугаалажып көөрү эвес Тыва Республиканың Конституциязының 105 чүүлүнүн 2 кезээнге дүүштүр база палата хоойлуну чогуур хуусаазында чугаалашпаанда, оон дараазында хүнде, чогуур хуусаа эрткенде, Тыва Республиканың Конституциязының 105 чүүлүнүн 5 кезээнге көрдүнгөн таварылгандан аңгыда, Тыва Республиканың Чазак Даргазынга ат салдырары база чонга чарлап, дыннадыр-биле Төлээлекчилер палатазының Даргазы чорудар бооп турар.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының туружу мындыг: Хоойлужудулга палатазының хүлээп алганы болгаш Тыва Республиканың Конституциязында доктааткан хуусаада Төлээлекчилер палатазының чугаалажып көрбээни Тыва Республиканың хоойлуларын Тыва Республиканың Чазак Даргазынче Хоойлужудулга палатазы чорудар. Ол ындыг турушту Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Регламентизинин 104 чүүлүнүн 3 пунктузунда айткан.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының бодалын эзугаар алырга, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының хүлээп алганы хоойлуларын Тыва Республиканың Чазак Даргазынга ат салдырары-биле база чонга чарлап, дыннадыр-биле Тыва Республиканың Конституциязының 105 чүүлүнүн 5 кезээнден аңгы таварылгаларда чүгле Төлээлекчилер палатазы чорудар ужурулг бооп турар.

2. «Тыва Республиканың Конституция судунун дугайында»

Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун 72 чүүлүнүн 3 кезээн эзугаар Тыва Республиканың Конституция суду чүгле дилегде кириген айтырыг талазы-биле доктаал хүлээп алыр, ооң-биле кады дилегде өске үндезиннерни болгаш барымдааларны холбаштырбас.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының дилээнде кириген негелделерни барымдаалаш, бо тайылбырның кол утказын Тыва Республиканың Улуг Хуралының кайы палатазы Тыва Республиканың Конституциязының 103 чүүлүнүн «д» пунктузунга болгаш 106 чүүлүнүн 1 кезээнге дүүштүр, Хоойлужудулга палатазының хүлээп алганы, Төлээлекчилер палатазының чугаалажып көөрү эвес Тыва Республиканың Конституциязында доктааткан хуусаада чугаалашпааны Тыва Республиканың хоойлуларын Тыва Республиканың Чазак Даргазынга ат салдырары база чонга чарлап дыннадыр-биле угландыра.

«Тыва Республиканың Конституция судунун дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун 72 чүүлүнүн 3 кезээнге дүүштүр Тыва Республиканың Конституция суду Тыва Республиканың Конституция нормаларын тайылбырлар дугайында херек талазы-биле шиитпирни хүлээп алыр, тайылбырлар нормаларның кол утказын, албан эзузунун база эрге-хоойлу практикасында ажыглап турар тайылбырларның утказын ыяк өөренип көөр, эрге-хоойлу актыларының системазын барымдаалаар.

3. Үстүнде айткан конституция суду чүүлдерни тайылбырлап тура, Тыва Республиканың Чазак Даргазының дилээнге холбаштыр Тыва Республиканың Конституциязының 105 чүүлүнүн чамдык кезектерин тайылбырлар дугайында херек талазы-биле Тыва Республиканың Конституция судунун 2004 чылдың март 1-де доктаалында айткан чүүлдерни, эрге-хоойлу туруштарын барымдаалаар, ында Тыва Республиканың Улуг Хуралына хоойлуларны чугаалажып көөрүн доозар чорудугуна тайылбырлаан болгаш «Тыва Республиканың хүлээп алган хоойлузу» деп билишкинге тайылбырны берген.

Оон аңгыда тайылбырлап турар конституция суду чүүлдерни Тыва Республиканың конституция суду хоойлуларын, Тыва Республиканың хоойлуларын чугаалажып көөрүнүн база хүлээп алырының чурумун көргөн Тыва Республиканың Конституциязының 105 чүүлүнүн кезектери-биле харылзаштырып, чугаалажып көөр ужурулг.

Ынчангаш айткан чүүлдер-биле холбаштырып көөргө, Тыва Республиканың Конституциязының 103 чүүлүнүн «д» пунктузу болгаш 106 чүүлүнүн 1 кезээ конституция суду-эрге-хоойлу ужуруткалыг бооп турар, ол чүл дизе, чогуу-на харын Төлээлекчилер палатазы Хоойлужудулга палатазының хүлээп алганы болгаш

Төлээлекчилер палатазының чүүлдүгүнүп көргөни Тыва Республиканың хоойлуларын Тыва Республиканың Чазак Даргазынга ат салдырары база чонга чарлап, дыннадыр-биле чорудар, Хоойлужудулга палатазының Төлээлекчилер палатазының ветозун ажып эртери таварылга маңаа хамаарышпас (Тыва Республиканың Конституциязының 105 чүүлүнүн 5 кезээ).

Үстүнде айткан тайылбырны эзугаар Тыва Республиканың хүлээп алган хоойлузу Тыва Республиканың Чазак Даргазынга ат салдырары база чонга чарлап, дыннадыр-биле Тыва Республиканың хоойлузу хүлээп алыр чорудугуна соннай дооскан, Тыва Республиканың Улуг Хуралының ол палатазы чорудар.

Ол ышкаш бо тайылбыр хоойлужудулга чорудуунун айтырыгларын тайылбырларынга хамаарышкан болгаш Россия Федерациязының Конституциязының 107 чүүлүнүн чамдык кезектерин тайылбырлар дугайында херек талазы-биле Россия Федерациязының Конституция судунун 1996 чылдың апрель 22-де доктаалында айттынган чүүлдерге үндезилеттинген.

Айткан чүүлдерге үндезилээш, Тыва Республиканың Конституциязының 119 чүүлүнүн 3 кезээн, «Тыва Республиканың Конституция судунун дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун 1 чүүлүнүн 1 кезээн, 71-73, 76, 77 болгаш 91 чүүлдерин удуртулга болдурга, Тыва Республиканың Конституция судунун доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың хүлээп алган хоойлузу Тыва Республиканың Чазак Даргазынга ат салдырары-биле база чонга чарлап, дыннадыр-биле Тыва Республиканың Конституциязының 105 чүүлүнүн 5 кезээнге көрдүнгөн таварылгалардан аңгыда, чүүлдүгүн хевиринден (бадылаашкын азы чугаалашпаан) Төлээлекчилер палатазы чорударын хүлээп көөр.

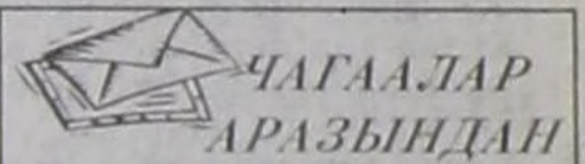
Хоойлужудулга палатазы бо доктаалды чарлап дыннаган үеден алды ай иштинде Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Регламентизинге чогуур өскерилгени көөр.

2. Бо тайылбыр болза албан эзузуну болур болгаш күрүнө эрге-чагырга органнының, тус чер бот-башкарылга органнының бүгү төлээлге, күссекчи болгаш суд органны ыяап-ла күсседир хүлээлгелиг.

3. Бо доктаал үзе шиитпирлиг, ону кым-даа хомудаар эрге чок, ону чарлап, дыннаган соонда дораан күштүг болгаш өске органнының болгаш албан-дужаалдыг кижилернин бадыткаашкыны негеттнимес.

4. Бо доктаалды «Шын», «Тувинская правда» солуннарга болгаш «Тыва Республиканың Хоойлужудулга чыныдызынга» парлаар.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯ СУДУ.

САЙЗЫРАП-ЛА ТУРАП БОЛЗУН

Кижиниң ажылдап чораан организациязы ийи дугаар бажыңы-биле дөмей апаар-дыр. Пенсиялай-даа бергеш, ынаар барыксап олурар. Ак-Довурактын «Тыва даг-дүгү» фабриказынга ажылдай бергенинниң төөгүзү мындыг.

1964 чылда Кара-кыс дээр эжим-биле чайгы дыштанылгавыста (ынчан школага өөренип турган бис) ажылдаары-биле Бай-Тайга кожуундан Ак-Довуракка келдивис. Ол үеде аңаа тудуг ажылы колдап турган. Билдиришкин бижип алгаш, конторага кээривиске, тыва дарга олур. Билдиришкинне-ривиске ат салыр деп оргаш: «Турум ажылдаар силер ынаан ала?» деп айтырды. «Чок, күзүн школага өөренип улус бис» дээривиске, хүлээп албаан. Кажарлап, бир неделя болгаш кээривиске, таньвайн, ажылга хүлээп алган. Шак ынчаар сөөлүнде барып, алдарлыг тудугчуларга Зина Салчактын бригаданынга ажылдай берген бис.

«Тыва даг-дүгү» комбинатының улуг корпусунун иштин малгашташкан бис. Ол күзүн школага өөренип эгелей бээривиске, ооң ажылгалга киргенин дугайын радиога чугаалап, солуннарга бижип турду. Ол үеде ада-ием Ак-Довуракке келжүп батты. Мен база аңаа баргаш, ажылдавышаан, кезээки школага өөренип деп бодап алдым. Келгеш, катап-ла Зинаның бригаданынга кирип алдым. Күзелим — арыглал фабриказына ажылдаары турган. Баарымга-ла, ажылчынар четчир дээш, хүлээп албайн турган. Чүгле 1973 чылда ынаар ажылдап кирип алган мен. Ол-ла кезээр аңаа 1993 чылга чедир ажылдадым. Сөөлүнде караам көөрү баксырай бээрге, ажылдавайн барган мен. Ажылдап турган үелеримде шору шаңнал-макталдыг-даа турган мен. Улуг орден-хавыяга четпээн дээрден башка, «1975 чылда социалистиг чарыштын тилекчизи», «11-ги беш чылдың шалыпчызы», «Тыва АССР-нин үлетпүрүнүн алдарлыг ажылдакчызы», «Күш-ажылдың хоочуну» деп аттарлыг мен. Чамдык улус мону номчааш, дыка-ла мактанып бижээн кижидир дигир боор. Шынын бижип олур мен, чонум.

Аңаа олурарга, чалгаарачы кончуг. Чоокта чаа фабрикадан ажыл айтырып чордум. Ажылчынар четчир дээш хүлээп албады. Ындыг-ла ынаан. Көстүп чораан кырган кижини. Харым 60 чоокшулаан болгай. Аңаа хомудавадым-даа. Аныктар ажылдаар ынаан. Анык шаамда ынак фабрикага эки ажылдап чораанымга чоргарланып чор мен. Анык чорааш, ажылдаарга магалыг чүве-ле болгай. Кижидир ам-даа хөйну кылыксаар. Ынчангаш шаанда «Тыва даг-дүгү» фабриказынга кады ажылдап чорааным хоочуннарга, амгы ажылдап чоруур аныктарга улуг-улуг чедишкенин күзээр-дир мен. Фабрикавыс сайзырап-ла турар болзун!

Алдын ЭНГЕ,
күш-ажылдың хоочуну.

Тыва эки турачыларның эскадрон командирин "капитан" Кечил-оол деп, ынчаар адап чаңчыга берген бис. А херек кырында чүл дээрге, Түлүш Кечил-оол гвардейжи майор шериг дужаалдыг болуп, Ада-чурттун Улуг дайынын фронтундан эеп келген. 1914 чылдын июнь 23-те Улуг-Хем кожунунун

га болгаш өскелерге шыңгы негелделиг, ынчалзажок дайынчылар дугайында сагыш човангыр Түлүш Кечил-оолду эскадрон командири кылдыр депшиткен. 1941 чылдын июнь 22-де немец фашисттик эжелекчилерге удур Ада-чурттун Улуг дайыны эгелээнде, капитан Кечил-оол фронттуже чорудар дугайында рапортту Тыва Арат Республиканың Чазанга болгаш Тываның араттың революстуг намының (ТАРН-ның) Төп Комитетинге хамыкты мурнай кириген. Ынчангаш тыва эки турачыларның эскадрон командиринге ону томуйлааны, аңаа бедик ол идегелди көргүскени таварылга эвес.

1943 чылдын сентябрь 1-де Тываның бүгү девискээринге аажок каан, чылыг турган. Ада-чурттун Улуг дайынын фронтунунче 206 тыва эки турачы дайынчыларны болгаш офицерлерни

лыг чоруун утпайн чорунар, тываларның адын сыкпаанар, чыдыг фашистерни чылча шаварынга эрес-маадырлыг киришкеш, менди-чаагай эеп келинер!

ТАРШ-тын Кызыл тургун Түлүш Кечил-оол ошкап тургаш, хүлээп алган. Сергей Красный командылаан үрер хөгжүм взодунун хөгжүмчүлери дайын үезинин "Тулчуушкунче!" деп тыва ырызының аялгазын күүсетпишаан, тыва эки турачыларны Улуг-Хемни кежир үдээн бис. Ада-чурттун Улуг дайынын чылдарында ТАР-ның бүгү девискээринге ол ырыны күүседип турган. Ында мындыг одуруглар бар: "Тулчуушкунче, тулчуушкунче, Тура дүшпейн бурунгаар..."

Капитан Кечил-оол командылаан бүгү эки турачылар кадыгдошкун тулчуушкуннарга тура дүшпейн, эрес-маадырлыгы-биле киришкен болгаш Тываның арат

ГВАРДЕЙЖИ МАЙОР КЕЧИЛ-ООЛ

ол хүн бүгү Тыва үдээн. Ынчаарда Кызыл хоорайга "кижи бажы кизирт, аът бажы козурт" турду. Кожууннардан хей араттар боттарының оолдарын, кыстарын фронттуже үдээр дээш, тергелиг төвөлери безин чедип келген. 200 ажыг эки турачыларны чыскаапкан, оларның мурнунда Кызыл тук, капитан Кечил-оол турган. Оларны көөрге, сүр күштүг, аажок омак-хөгүт. ТАРН ТК-ның Чингине секретары генерал-лейтенант Салчак Тока эки турачыларга чагыын берген: "Немец-фашисттик эжелекчилерни чылча шавар дайынга киржип, Ада-чурт - ССРЭ-ни камгалажыр деп улуг аас-кежик силерге онаашкан-дыр. Тыва чонувустун шаг-төөгүден бээр маадыр-

чонунун өмүнээзинден С.Токаның чагыын алдарлыгы-биле күүсеткеннер...

Тыва эки турачыларның эскадрону Украинаның бирги фронтунун 13-кү армиязының 6-гы аъттыг шериг каттыжыкшынының 8-ки гвардейжи дивизиязының 31-ги полугунун дөрткү эскадрону кылдыр хүлээп алган, капитан Кечил-оол дайынчы даңгыраан берген. 3-кү эскадронун командирин татар националдыг капитан Хафиз Ахмеджанов-биле Түлүш Кечил-оол таныш болгаш эжишкилер: олар Тамбовтун аъттыг шериг училищезинге кады өөренип турганнар. Немец-фашисттик эжелекчилерге удур кадыгдошкун тулчуушкуннарның үезинде ол ийи капитаннар бот-

Тиилелгениң 60 чылынга уткуштур

боттарынга дузалажып, маадырлыгы-биле тулчуп, боттарының эскадроннарын бедик мергежилди командылап турганнар...

Деражно, Сурмичини, Дубнону, область төвү Ровно хоорайны, ылаңгыя ында чигир заводун, улуг көвүрүгнү немец-фашисттик эжелекчилерден хостаар дээш кадыгдошкун тулчуушкуннарның үезинде Түлүш Балданович Кечил-оолдун коргуш чок дайынчы мөзү-шынары, эрес-дидим бодамчалыгы, командир бедик мергежилди тодаргай бадыткаттынган. Тыва эки турачылар эскадронунун бүгү дайынчылары, офицерлери кайгамчык эрес-маадырлыгы-биле тулушканнар...

Фронттуже чоруткан 206 эки турачы дайынчылардан, офицерлерден 69 кижини Улуг-Хемниң кежиг аксынга уткаан бис. Дайын дээрге дайын-на болгай.

Харын дичинге чедир чепселенген гитлержи фашистерге удур дайын кедергей дошкун болган. Тулчуушкун шөлдеринге эвээш эвес тыва эки турачылар, оларның аразында улуг лейтенантылар Сат Бүрзекей, Куулар Дончут олар маадырлыгы-биле өлгөн. Элээн хей дайынчылар, чижээ, Тонгак Таржаа, Түлүш Балчат, Донгак Бегзи-Хуурак, Салчак Данзын-оол болгаш өскелер-даа балыгланган сөөлүнде шериг эмнелгелеринге чыткан. Оларның чамдыктары, чижээ, Кыргыз Чамзырын (ол үш удаа балыгланган) өске шериг кезээнге кирип, Тиилелге хүнүн Германияның болгаш Польшаның девискээринге уткааннар. Тыва эки турачылардан ам каш-ла

кижи артканы хомуданчыг: Кызылда Кыргыз Чамзырын, Галина Доватор, Чаа-Хелде Андрей Сундуй, Чөөн-Хемчикте Ооржак Байлак...

Гвардейжи майор Кечил-оолдун хууда өг-бүле амыдыралының дугайында каш сөс. Ол кажан Тамбов хоорайга өөренип турган үезинде совет хамаатызы Ольга Ивановна Борисова-биле 1937 чылда өг-бүле туткан. Ол бир кыстыг, бир оолдуг болган.

Немец-фашисттик эжелекчилерге удур кадыгдошкун тулчуушкуннарга көргүскен маадырлыг болгаш эрес-дидим чоруу дээш база эки турачыларның эскадронун бедик мергежилди командылап келгени дээш Түлүш Балданович Кечил-оолга Совет Эвилелиниң Маадыры атты тывыскан. ТР-ниң найысылалының дыштанылганың Национал парыгының аксында Т.Б.Кечил-оолдун херек тураскаалын тургускан. Кызыл хоорайның чаа кол кудумчуларының бирээзин Кечил-оол аттыг кылдыр адаан болгаш ооң чырыткылыг тураскаалын мөңгөжиткен. "XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери" деп Күрүне номунга Т.Б.Кечил-оолду Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Шериг-оол Дизижинович Ооржактын Чарлыын езугаар кириген.

Т.Б.Кечил-оол 1948 чылдын июнь 10-да, чүгле 31 харлыында, Кызыл хоорайның девискээринге озал-ондакка таварышкаш, мөчээ.

Алексей ДУТЕРЖАА,
дайын болгаш куш-ажыл хоочуннарының Кызыл хоорай чөвүлелиниң президиум кежигүнү.

Тывалар дагга-дашка, тайга-таңдыга төрүттүнген боор элдеп улус бис. Кым-бир кижини Бай-Тайгага, өскези Ак-Дашка, үшкүзү Таңдыга төрүттүнген болза, а мен Хорум-Даг баарынга төрүттүнген кижини мен. Даг баарынга хиним кестирген болгаш ындым ол ынаан, бо назымынга чедир буттарым ала-чайгаар-ла бедик даглар баштарыңче углап алгаш чоруй баар болган. Мээң бо бодалым-биле алыр болза, шынаага азы ховуга баштайгы катап иезиниң аазын амзаан кижини делгем шынаалардан, карак четпес ховулардан салдыммас хевирлиг. Ындыг-даа бооп чадалчок. Төрөөн оранывыстың онгул-чингили, шынаа-ховулары бедик даглар-биле хүрээлеттинген ачызында арын-шырайывысты-даа, аажы-бүдүжүвүстү-даа үе-төөгүден бээр салбаанывыс бо. Ооң-на ужурундан бистер медреселивис-биле дорт угаавазывысса-даа, хүрээвис-биле эндевейн, тайга-таңдыга ол бистерниң күчүвүс, амыдыралывыстың кол үндезини дээш мөгөйип, чалбарып чоруур ужурувус ында. Кижини боду билбейн, ала-чайгаар бедиктерже, сүүрлерже чүткүп турар чүве болза, төрөөн ораныңа эргеле-никсеп, ооң күчү-сүрүн магадаксап, база ооң талыгыр көстүр чалымнарлыг, менгилерлиг шыпшыктарыңдан чалар-от дег күштүг бедик хей-аътты угаан-медреселинче бөле-хаара алыксааны ол. Даг баарыңа төрүттүңгеш, оранывыста хей-ле бедик дагларның кырынче үнгүлээн болгаш ыңдыг түңнелге келген-даа мен. Булуттар ыңдында сүүрлерден, шыпшыктардан чүү көстү бээр-ил, кандыг бодалдар башка кирерил? Кижини бүрүзү-ле көк-көк, харлыг-менгилер дагларывыс шыпшымынче углаваас чүве болганда, ол дугайында чугаалап берейн.

Эң баштай үнген бедик таңдым — Сүт-Хөлдүн Кызыл-Тайга-

СҮЗҮК БҮРГЭЭН ДАГЛАРЫМ

зы. Бедии 2200 метр. 1988 чылдын алды айның эгези чүве. Дөрт класс дооскаш, улуг оолдар эдерип, аа дег ак дошка шуглаткан хөл талазындан хорумнар кырлап үнүп келгеш, долгандыр көрүптөргө, тыныжым тыртыла берген. Дадайым! Тыва чурту мындыг бедик оран чүве бе! Хемчик ол чарының төвө мөгөннери дег оораш даглар дескилешкеш, чоорту ынаар-ла карарты бедий бээрге, Чадаана хоорай агара берген чыдыр. Ооң ыңдында черде бызаан ааржы дег ала-ала харларлыг көк даглар ак булуттарга үзүп алган турлар. Чер бишир оолдар: "Кулун-Дүжер олдур!" диштилер. Хемчик өрү оран база дески апаргаш, дээр шапшылгазында үстүнден куду баткан, шөйгөн быштак дег ак харларлыг даглар-биле кызыгаарланган болду. Хая көрнүп кээримге, балдырым артында ырбаш дээн. Бо чүү деп мындыг күчүтөн таңды чүвөл? Ол көгүлдүр таңды тыва өг хевирлиг боорда, ону богааланган булуттан ба-

жын уштуп алган, ооң тейинден куду ак сүт төктүп бадып чыда, доңа берген чүве дег көстүп, сактырымга, бистиң кырывысче буступ дүжүп келги дег-дир. Бирээвис тура: "Ишкиннер бажының Улуг-Кызыл-Тайгазы бодур!" диди. Бисти дөрт талазындан долганган, дүдүскөк-биле өңежи берген көк-көк дагларның эң-не бедик-чаагайы бо таңды чүве-дир. Оларга деннээрге, бистер Артаа-Тей баарында кымсыкаякка эвес, ооң мыйыргын кызыл чаш оолдарыңа демей хире азарганчыг чордувус. Адаа-выста чаттылган Суг-Аксы суурну карааның шоозу чидиг кижини болза, бажың бүрүзүн санап болур хире. А ол төрөөн суурувуста орус чоннун саны тываларга чүгле четпес боорда, татарлар мырыңай эндерик, хоходлар деп безин улус бар чүве. Сактырымга, бо өске эзы-сөөк чоннар балар шагдан бээр мында кады чурттап турарлар дег. Чүл дизе, суг тывалаар орус, татар-хакас эрлер-даа, кадайлар-даа бар

турган. Район төвү суурнун кайыдаа кудумчуларында кара эртенден орай кежээге чедир балды, хирээ даажы соксаар эвес — тудуг-ла, тудуг. Хемчик-биле Ак аразында шынааны шугумнааш, дилиндектей кескилеп каан дег — тараа, ногаа шөлдери кара-девис чыдыр. Дыйлагар оруктарда доюлган доозун — машина-тракторнун, мал-маганың шуушкан барымдаазы ол. Адаа-выста хайынган динмиттик ажил-иштиң эр кижилери хенертен содагланган мөгелерже шилчий бергеш, көк шыгын хөлбөңнедир девээш кылдыр бичини оолак меңээ

сагындыра-даа-дыр. Оон бээр-ле Сүт-Хөлдүн Кызыл-Тайгазының шыпшымынче үнүп көрбөөн-даа мен. Экти бедик Кызыл-Тайгам, өршээ! Үжен чыл эрте бергенде, биееде барааның көргөш, сүртеп турганым Ишкиннер бажының Улуг-Кызыл-Тайгазының кырынга турган мен. Оон бедии 2860 метр. Ынчан дийнчи үези болгаш Улуг-Кызыл-Тайга кырында, доктаамал хатка оңгашталган даштар, хөртүктелген хардан баштарын, бисти сонуургаанзыг, бакылап алган чыдырлар. Чиге сонгу чүкте дээр-биле тутчу бээр кылдыр чаттылган тайгалар бистиң өбелеривистиң аңнаар ораны — Хан-Дээр ишти ол. Бир шагда дээр и хан дег кыза берген турган, сүрлүг кылдыр дыңналыр бо хемниң ыңды талазында Са-вына сыны ооргазында хар агарты чаапкан күчүтөн дег, хакас чурту-биле бисти кызыгаарлаан чыдыр. А Хан-Дээр хемче ынаар бодунун шапкын маңын балар

шагдан бээр үзүктөлдирбээш: Доостуг, Чинчилиг, Ары-Хемнер, Эл-Далба, Кыдыы-Чарын, Ортаа-Чарын, Берт-Чарын, Хемнер-Суг, Мургулуг, Откан дээн хемнер аскымнаан малдар челдери дег чалгытлары-биле хая-дашты моннааш, кызаа кашпалдарга кыстыра аарак, карак-кулак чогу-биле мөөрөп бадып чыдарлар. Ол ораны Тайга Арты дээр. Ынаар херээжен кижини хамаанчок, эр хиндиктиг улустан безин чүгле экер-эрестери семеп, чедип болур. Чөөн талаже эргилип келиримге, Алдыы-Ишкин бажы төне бээрге, Улуг-Ур көзүлдүр, ооң адырлары: Кара-Пеш, Кызыл-Хаш, Кара-Боор, Кызыл-Боор, Чода-Суг, аът кежер кежиин тывылбас Ыдык-Суг, оон талыты карак чедер-четпес черде Бичини-Ур сомалаттына-дыр. Чер-черде ады алгаан Суглуг-Ваалыкта Ур аржааны база мында. Ур ыңдында булуттар адаанда Мургулуг-биле Откан аразында шаг бергезинде угбашкылар кыштаан Кыстар-Кую, дийнчилерниң чижин чедип чедире бергени Кызыра-Согар, чеже-даа катап дийнчеп баргаш, албан азар Улуг-Кара-Оргу, кодан сарлык дег хей хайыраканнарлыг Ыйгылыг-Хем деп черлерни кижини чүгле даап бодаар. Оон-даа бады баарга, оларның чартык-чамдызынга-даа четпезивис эрес-шыдамык бистиң өгбелеривистиң, багай кижини чырынга безин күш четпес, чай оду кескен аъттарыңа артыңгаш, Иш-кин бажындан безин чеди хонгаш чедер Кудургул, Докпак-Ас, Баашкын деп ораннарывыс медреселивисте безин балалырының кырында келген. Бо-ла чиге сонгу, чөөн-чүкче саргыак дег каът-каът кылдыр чаттыла берген, мал оыттар оду чок-даа

ЭРГЕЛЕЛДЕ ЧАА ХҮЛЭЭЛГЕ

Сөөлгү он чыл дургузунда Россияда хоозураан организацияларның ажил-чорудулгазын таарыштырар талазы-биле 3 федералдыг хоойлу үнген: 1992 чылдың февраль 19-та, 1998 чылдың январь 8-те болгаш 2002 чылдың октябрь 26-да. Үстүнде айтканывыс харылзааларны таарыштырар талазы-биле үнген хоойлу бо талазы-биле 1998 чылда эгелээн чаартылгаларның уланчызы болгаш сайзыралы бооп турар.

РФ-тиң Чазааның 2002 чылдың февраль 14-те үндүргени №100 дугаарлыг "Хоозураашкын херектериниң талазы-биле төлөөлөттүрген база арбитражтыг эргелекчилерниң бот-башкарылгалыг организацияларының ажил-чорудулгазын хынаар башкарылган органының дугайында" деп доктаалы-биле Федералдыг хоойлу эзугаар, 2003 чылдың март 3-тен тура, Тыва Республикага шак ол башкарылган органының бүрүн эргелерин Россия Федерациясының Юстиция яамызының Тыва Республикада эргелели күүседип турар.

Ук эргелел дараазында хүлээлгелерни күүседип турар: арбитражтыг эргелекчилерниң данызын тургузары; арбитражтыг эргелекчилерни белеткээринге болгаш оларның теоретиктиг шылгалдазын организастаарына киржири;

арбитражтыг эргелекчилерниң ажил-чорудулгазында Россия Федерациясының хоойлу-

ларын болгаш РФ-тиң Чазааның бадьлааны арбитражтыг эргелекчилерниң профессионал ажил-чорудулгазының дүрүм-нерин сагып турарын хынаары;

РФ-тиң Чазааның доктаатканы дүрүм эзугаар арбитражтыг эргелекчилерниң ажил-чорудулгазын хынаары;

Федералдыг хоойлу эзугаар арбитражтыг эргелекчилерниң квалификациязын дүжүрер дугайында билдиришкини судче кириери;

Федералдыг болгаш еске-даа хоойлуларда, нормативтиг эрге-хоойлу актыларында көрдүнгөн бүрүн эргелерни боттандыраары.

Хоозураашкын херектеринге кол кижини — өрелиг организацияның акша-хөрөңгизин контрольдаар азы ооң херектерин удуртур арбитражтыг эргелекчи болур. Хоозураашкын херектериниң чуруму эзугаар кылтыр эптештирилге дугуржулгасын аңгыда, арбитражтыг эргелекчи херек бүрүзүнге-ле аттыг болур ужурлуг: хайгааралга — түр када эргелекчи, акшаландырылгышкын талазы-биле — административтиг эргелекчи, а даштыкы болгаш конкурстуг ажилга — даштыкы болгаш конкурстуг эргелекчи.

Хоозураашкын херектериниң кайзынынга-даа ооң күүседир хүлээлгелери болгаш эргелери турар. Ынчалза-даа ооң кандидатуразынга, ону томуйлаарына болгаш халаарына хамаарыштыр көрдүнгөн негелделер

ниити.

Чаа Федералдыг хоойлу арбитражтыг эргелекчилерниң албан-дужаалынче кордакчыларга хамаарыштыр шындыг негелделерин салып турар: боттускайлаң сайгарыкчы кылдыр күрүнеде бүрүткеттингени; дээди эртемни; удуртулга ажилына ийи чылдан эвээш эвес стажты; экономика, аар кем-херек үүлгедийшиктер талазы-биле судтаттырбааны; арбитражтыг эргелекчилер белеткээр программага шылгалданы эрткени; арбитражтыг эргелекчилерниң дузалакчызы бооп, 6 ай иштинде ажилдааны; арбитражтыг эргелекчилерлиг бот-башкарыл-

карлыгалыг организация дээр-ле, арбитражтыг эргелекчилерниң ажил-чорудулгазын таарыштырар болгаш хандырар коммерциялыг эвес организация болур, ындыг организация Тывада бо хүннерде хевирлеттинип тургустунмаан.

Федералдыг хоойлунуң 231-ги чүүлүнүң 5-ки пунктузунуң 2-ги кезээ эзугаар эргелел 2003 чылдың декабрь 3-ке чедир арбитражтыг эргелекчилерниң кандидатураларын арбитражтыг судче кириген. Ук Федералдыг хоойлунуң күштүг апарган хүнүнден эгелээш, бо ажил эргелелдин кол углянышкыны бооп турар.

Эргелелдин хүлээлгелеринче хамаатылар болгаш организациялардан келген хомулдарны болгаш саналдарны өөренип көөрү кирип турар. Башкарылган органының бүрүн эргелерин күүседип эгелээн үеден эгелээш, хамаатылардан 4 хомудал кирген. Ажил-херек аайы-биле чоруткан хыналдаларның түннелдери арбитражтыг эргелекчилерниң ажил-чорудулгазында РФ-тиң Административтиг корум-чурум үрээш-киннериниң кодексинде көрдүнгөн чүүлдер хажыттынмаан болган.

Чинара ШАРАВИИ,
РФ-тиң Юстиция яамызының ТР-де эргелелиниң кол специализи.

Хоойлу болгаш корум-чурум

галыг организацияның кежигүнү болуп турары. Ол бүгү ооң профессионал шынарларын тодардыр талазы-биле хемчеглер-дир.

2003 чылдың байдалы-биле Тыва Республикада арбитражтыг эргелекчилерниң данызынче 11 арбитражтыг эргелекчи кирип турар, оларның иштинде арбитражтыг эргелекчилер белеткээр чангыс аай программаны өөрөнгө 480 кижинде чүгле 10 кижиниң эрткен бооп турар. Новосибирск хоорайның арбитражтыг эргелекчилерлиг бот-башкарылгалыг организацияларының кежигүннеринден 7 кижин бар, 4 кижиниң эвес бооп турар. Амгы үеде арбитражтыг эргелекчилерлиг бот-баш-

бол, чүгле аңчылар турлаа болган аң-мең-биле, эм-таң оьдубиле, аржаан-суу-биле эгээртинмес байлак оранывыс бистиң назынывыста-ла бистиң эвес апарган: Улуг, Биче Урлар Саян-Шушенск заповеднигинче шилчий берген, оон ырадыр — Тайга Арты Красноярск крайның девискээринде барган. Ол ораннарже бистер идивис бажын-даа, ады-выс мунгаш-дынын-даа углаар эргевис чок. Белен эвес амыдыралының бир дөзү чораан ол ораннарда ушкан, ирзэн ыяш-даш аразында дарлалга-даа, шаг багынга-даа сөгүрүп чорбаан эрлерин, хартыга дег чүглүг аъттарының дуугларының изеп кааны аът оруктары бүдүп-читпээни чадапчок боор ийин. Арт-сында үе маңы безин балап шыдаваан өгбелеривистиң үзүк кокпалары, оларның чаглаа турган күдүрээлиг пештери-даа чаңгыланып дынналыр тыва чугааны, ыяңгылыг хөөмейни ам-даа утпаан, аас-дылдыг турган болза бистерге хөйну чугаалап бээр турганнар-даа чадавас боор. Кырынче үне бергеш, соңгу талаже көөрге, сагышта доюлган бодалдардан кижини сагыжы хөмүрээрер, херек иштинде дуюкаа карак чажы дамдылаар, Ишкиннер бажының Улуг-Кызыл-Тайгазынче чаңгыс катап үнгени ол. Хайыралыг Улуг-Кызыл-Тайгам, өршээ!

Кызыл-Тайгаларны оранывыста санаар болза, та чеже. Оларның эң улуг хазы — Алаштың Кызыл-Тайгазы. Ооң бедии 3121 метр. Мооң шыпшыныч соңгу талазындан сирт кырлар чер болгаш еске кызыл-тайгаларга бодаарга, үнери берге. Бедик 3000 метрден ажа бээр, куску келип, баш дескинип боор. Кижини эрги чурук дег кылдыр хадып алгаш баар чылгы күштүг шуурган часык, күсү үелерде доктаамал турар. Бо Кызыл-Тайганың баарында белдер

ойнаан эзремнерлиг Алаш хем инек-даштарын аластап алгаш, чаңгы динмиттелдирип каргыраалаан чыдар, а ооң девискээринде Улуг, Аныяк Делег-Холдар, Эзим-Адаа, Мунгаш-Адырлар бо ораның кол байлакшылы — беш чүзүн малывыстың өзүп-мандыдыр өдээ ол. Төөгүде-даа, амгы-даа хүннерде бо мынчаар чурттаан бөдүүн араатар малының кудуруундан туттунгаш, "кожалар" кылдыр бо-ла санады бээрлер. Олар оранының сыын-мыйгаан, элик-хүлбүзүн азыраан малы дег, эртенги, кезээки одаларда санын санап, ончалап турарлар. Хүн ажар талаже көөрге, Тываның кара-хөлдериңиң эң улуг Кара-Хөлүнүң кашпалы көстүп чыдар. Соңгу талада, чиге-ле Кызыл-Тайга баарында часкы көк дег чиңгир-ногаан өңүт Ногаан-Хөл чөлээш өңүт чечектер-биле бүргедипкен, хүн караанга мөңгүннели берген; мында балык салган, ооң өзүп көвүдээни-даа аажок. Бо хөлдөн эмдик чаваа дег дескел чок Алды-Кангылыг хем бажын алган. Чылгы, сарлыктың эреси киткээр моон еске оран тывылбас-даа. Те-чүмча турлаглаан Кызыл-Тайга бажындан хараарга, Хакас чурту-биле бисти кызыгаарлаан Барыын Саяннарда Абазага чедер оруувус, оккур кижини болза, дашты чедир октаптар хире — мыа бо. Алаштын Кызыл-Тайгазы Ак-Довурак — Абаза оруундан чүгле 23 километр черде. Кызыл-тайгаларның Кызыл-Тайгазының кырындыва ийи катап үнген-дир мен. Энерелдиг Алаштын Улуг-Кызыл-Тайгазы, өршээ!

Чүглө Алаш хемни кежилдир, мурнуу талада Хемчиктин ыдыктыг таңдызы — Бай-Тайга оран-делегейниң бир чартыын эжелеп алган дег чыдар. Ооң бедии 3129 метр. Ыдыктыг Бай-Тайганың кырында менги чок — дески чер, мында даштар шупту оңактарлыг — кижини аза-бөргү дег кыл-

дыр ужуктуруп болур шуурган күчүтениң ажалы ол. Бай-Тайга шыпшыныдан дөвүн куду көрүптерге, Аныяк, Улуг Хөндөлдөңер бурунгунуң базырыктарына кадарган, эгин кожа четтинчипкеш, ырлыг-шоорлуг дөө-ле хүн херелдеринге чайыннанган агып бар чыдарлар. Мурнуу талада, өңүт удазыннар-биле угулзалап сыраан дег, Хемчик шынаазының ынында Цагаан-Шибэту сыны маңган ак менгилери-биле хилиң дег көк дээрни баганалап алган, Барлык, Базарак деп тараа чалгыыр шөлдерни магадаан дег, хереп алган турар. Ээр Хемчик уну онгаар-дескээр талыты чатыла берген: чиге чөөн чүкте Бора-Булак ховузу, Сарыг-Хөлчүк арты тода көстүр; барыын талада мөңгөде чалы Хемчик бизең-нелген Шапшаал сынындан кашпалданып баткан чыдар; соңгу чүкте балык-байланың өдүр-кастың ораны — Кара-Хөл уу тода билдинер, Барыын Саяннар сыны, ооң бедии — Кызыл-Тайга дөө-ле ораны кадарган чүве дег чыдар; дөвүн куду хайым Алаштын саарыгларының шимзэн-даажы маңаа безин дынналы бээр. Бай-Тайганың ооргазында чыдар Көдүрер-Даш, Чолдак, Кургаг, Хадыңныг Кара-Суглар, Калбак-Дөргүн, Шарлангы-Адыр та чеже салгалдарның өпейлеткен кавайы чүве. Бай-Тайга деп оран бодунуң адын чүсчүс катап шынзыдып шыдаанда. Ол Тывавыстың барыын талазында кыдыг-кызыгаарын бүрүнү-биле ээлеп алган болгаш эң-не баштай ол он-он санныг тайгалары-биле байлак: Оргу-Ыяш тайгазы, Мөңгүлек тайгазы, Чүрек тайгазы дээш баар, дараазында — үжелеттинген алдын-мөңгүнү-биле, шоргаларындан аттыккан аржаан-суглары-биле, мөңгө ногаан чыдар артыш-шаанаа-биле, сүстүме болур катчимизи-биле, өйлеп алыр аң-меңи-биле, а эң-не кол чүве — кайгамчыктыг малчын, арат, салым-

чаянныг кижилери-биле бай дээрзи ылап. Курбустудан дүшкен даш допуну безин Көөп-Сөөк чону уран холу-биле алдын-мөңгүнче хуулдурупкан, Сарыг-Хаяның чонар-дажы-биле олар бүдүн тываларның адын шевер чон кылдыр бөмбүрзекке алгытканнар. Бай-Тайганың байзалыг кырынга чүге-ле ийик: "Баарынга байлар хонгаш, көжүп-ле чадаан Бай-ла-Тайгам...". "Аяңгаты, Барлыктары артель, колхоз шыва алган..." дээн ырлар сестери кулактарга кажангызындан-даа артык ыяңгылыгы-биле дынналы бээр. Хөрек ишти чоргааралдан ала-чайгаар ырыга бүргедиптер. Сүзүктүг Бай-Тайганың бажындан Хемчик унун четчелеп, үш катап ооң кырынче үнген-дир мен. Ыдыктыг Бай-Тайгам, өршээ!

Ол-ла өндүр-улуг Бай-Тайгада Мөңгүлектер деп бедик даглар эндерик: Улуг-Мөңгүлек, Бичии-Мөңгүлек, Каыт-Мөңгүлек, Кадыр-Мөңгүлек, Үш-Мөңгүлек дээш баар. Тудуш чыгыш Үш-Мөңгүлектин эң мурнуу талазында турары — Улуг-Мөңгүлек ол. Ооң бедии 3488 метр. Күштүг шуурган, октаргайны дуй тыртар бораан бо ораның ээзи. Улуг-Мөңгүлектин чиге чөөн талазын мөңгө менги шуглап алган чыдар, чогум бажында менги чок — даштарлыг. Шындазын хем бажын эм-дом болур менги суундан алган. Барыын талада Алтай биле Тываны чара чыдып алган Шапшаал сынын менгилик бизең-нери шивээ ханалары дег дистинишкен турар. Хемчик бажы ырак эвес. Улай эргилерге: Даштыг-Хөл, Кара-Хөл — Байконур космодромдан салган космиктиг корабльдерниң артынчылары мында дүжүп турар. Ынаар углай Абакан бажы, бир шагда база-ла Тыва девискээри турган тайгатаңдыларывыс. Карак шылагыжеге чедир көөрге — кыр кырынче чүдүрүлгөш, тактагалдайлары берген дег тайгалар-ла, тайга-

МООЛГА ЧОРААШ КЕЛГЕН

Тываның Камбы-ламазы хелиң Лопсан Тутген (шын ады Март-оол Николаевич Норбу-Самбуу) Тибет фондунуң Великобританияда төлээзи, дээрги Сью Бёрн-биле ужуражыры-биле Моолга чорааш келген. Ук фонд хүрээлерде өөренип турар хуурактарга саң-хөө дузазын көргүзүп, дуганнарны тудуп, ады-түрөңги улуска жыза чедирип турар.

Ужуражышкын үезинде кадрлар белеткээр. Тывага сарыг шажынны хөгжүдеринге, дуганнар тударына холбашкан чамдык дугуржулгалар чедип алдынган. Фонд амгы үеде Индияның Гоман хүрээзинде өөренип турар тыва хуурактарга стипендияны төлеп турар. Оон аңгыда тудар черин Ыдыктыг Далай-лама XIV Тензин Гьятцо ыдыктаан, Тываның төп сарыг шажын дуганын аэропорт чоогунга тударын акшаландыраар айтырыгны чоокку үеде чугаалажыр.

Дээрги Сью август айда Тывага кээп, республика амыдыралы, шажын хөгжүлдөзи-биле таныжар.

Тываның Камбы-ламазы неделя төнчүзүндө Улан-Баторга катап баргаш, Бакула Ринпочеге тураскааткан субурган ажды-дышкынынга киржир.

Күжүгет ЧОЛДАК-ООЛ.

Конкурса

лар. Чүглө чиге чөөн чүкте Хемчик уну ногаан өң былаап, харын бичии дилиндек бооп дескилежи бээр. Мурнуу талада менгилер мөңгүннелген Цагаан-Шибэтуда сүүр менгилик бедик онзаланып көстүр — Ак-Оюк ол. Ол сүүрлерниң ынындан маңган ак бир-ле таңды, өг дүндүүнден чүве дег, бакылап алган турар, бо дээрге, оранывыс эң ыдыкшылды, сүрлүү — Мөңгүн-Тайга. Хемчик унундан Мөңгүн-Тайганы кончуг көрүксээн кижини Улуг-Мөңгүлектен ону харап ап болур. Мөңгүлектерниң ишти хойнунда — Шындаазын, Сүрбүзүнде мал одарыдаа ында, аржаан-дом-даа ында. Бай-Тайганың Улуг-Мөңгүлээнин кырындан төрзөн оранымың арыг агаарына бажым дескинип, үш катап ооң шыпшыныдыва үнген-дир мен. Сүзүүм болган Улуг-Мөңгүлээм, өршээ!

Хемчик бажында Чинге-Хемден эдектелип бедзэн Ак-Оюк деп бизеңниг сүүр бар. Бо Алтай, Тыва, Хакас чуртунда чаттылган Шапшаал сынын эң бедии-дир. Ооң хөмчээли — 3614 метр. Даг аарыы, бораан, шуурган бээр углаан кижиниң кырындыва чүдүрүл-ле бээр. Мөңгүн-Тайганың адаанда ийги шыпшык, ынчалза-даа Ак-Оюк кырынче үнери Мөңгүн-Тайга үнеринден берге, ондактыг-даа. Бо маңган ак сүүр менги-биле шыптынган боорда, кырында сирт — чангыс кижиниң изи-биле кылаштаар бизеңниг менгилик. Бир катап үне бээривиске, дөрт кижини ооң шыпшынында хая тейинге туруп аарга, үш кижини менгилик бизеңниг чавыдактап алгаш олурдувус — оон бажы ол хире хенжик чер. Ак-Оюк кырындан Хемчик уну көзүлбес болгаш мурнуу талада Шуй ишти көстүп, Мөңгүн-Тайга барааны тода.

(Уланчылыг).

Ак-Довурак: КЕЛИР ҮЕЗИНГЕ БҮЗҮРЕЛДИГ

(Төңүзү. Эгези 2-ги арында).

Самбуу Монгуш Аяс-биле кончук дидим хүрешкен, ынчалза-даа аңаа октадып алган. Күштүглерниң күштүү ийи мөгө арткан. Ай-Демир акызын мырыңай девидеткен. Алды арганы, беш мегени дески ажыглаар дуржулгалыг Аяс онаан буттааш, ойтур идипкен. Бо маргылдаага Аяс Монгуш шүүлген, Ай-Демир Монгуш үжүрлөшкөн. Шылгараан спортчуларга акша шаңналдарын, медальдарны, дипломнарны тывыскан.

Чараш, дидим хүрешкен Буян Мижит-Доржуга (Ак-Довурак) өнүгү телевизорну, маргылдаага киришкеннерниң эң биче назылы, чедишкениннги хүрешкен сески классчы Буян Ооржакка (Ак-Довурак) тускай шаңналды берген. Моон алырга, Ак-Довурактан шыырак мөгелер үнериниң магадылалы бар-дыр.

Барыын-Хемчик кожуунунуң "Хемчиктин сылдызы" солунунуң корреспондентизи Шангыш Монгуш (ам бистин аравыста чок) каш чыл мурнунда хүреш маргылдаазынга баштай октаткан мөгеге шаңналды боду хуузунда тыпсырын хөйге чарлап дыннаткаш, ону ол күүседип чораан. Бо онзагай шаңнал болза аныяктарны хүрешке хандыкшыдарынга улуг идиг болуп турар. Бо чаагай херекти ооң ада-иези уламчылап турар. Шангыштын авазы, башкы Валентина Монгуш стадионга үнүп келгеш, бо маргылдаага бир дугаарында октаткан Аянгатынын аныяк мөгези Радиш Монгушка акша шаңналын тывыскан.

Хол бөмбүү. Бо маргылдаага Кызылдың, кожууннарның шиллиндек командалары киришкен. Херэеженнерниң он командазындан барыын-хемчикчилер шылгараан. Эр улустан республиканың каш дакпыр чемпиону КАИ-ниң спортчулары бирги черни алган. Хоочуннардан Барыын-Хемчиктин төлээлери тиилээн.

Шыдыраа. 24 шыдыраачының иштин-

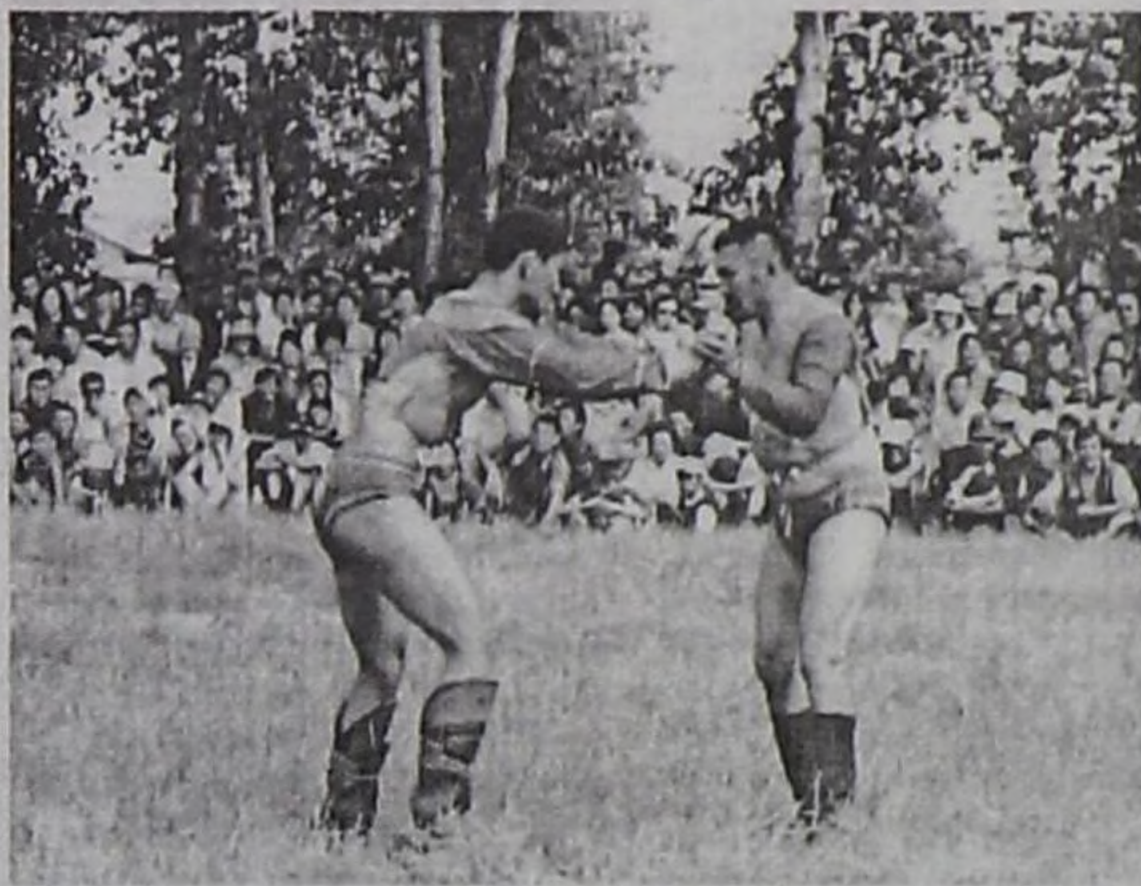
ден "Тыва даг-дүгү" комбинаттын чолаачызы Данзын-оол Лопсан эки ойнааш, чемпионнаан. Өвүрнүң төлээзи Лера Куулар ийги черни алган.

Кик-боксинг. Бо маргылдаага профессионал спортчулар киришкени-биле ону чыылганнар улуг сонургал-биле көргөн. 54 кг деңзиге Өвүрнүң төлээзи, Россияның ийи дакпыр чемпиону Чинчи Салчак бирги черни элээн. Начын Монгуш (Кызыл) ийги черни алган. 60 килограммга Россияның ийи дакпыр чемпиону От-Сүрэн Маадыр-оолду (Өвүр) спорт мастеринге кандидат 17 харлыг Буян Монгуш (Кызыл) тиилээш, бирги черге үнгөн. 67 кг деңзиге делегей, Европа, Россия чемпиону делегей чергелиг спорт мастери Радион Хертек (Кызыл) спорттун бо хевиринге бедик мергезилдин хөйгө көргүскөш, бирги черни элээн. Мөңгүн Иргит (Ак-Довурак) ийги черге төлөптүг болган. Сураглыг спортчу Радион Хертекти деткип, дузалаары-биле база улуг чедишкени дээш угбалары акшаны, акызы дириг иртки стадионга байырлыг байдалга тыпсып берген.

Баг кагары (городки). Ак-довуракчылар городки ойнаарынга сундулуг болганы-биле маргылдаага 18 команда киришкен. Оларның аразынга шаңналдыг черлерни алыр дээш спортчу демисел шынгы болган. Ундезилге тургустунганындан бээр 50 чылын демдеглеп турар, Ак-Довурак хоорайның болгаш "Тыва даг-дүгү" комбинаттын социал экономиказын

сайзырадыр херекке улуг үлүүн кириген Ак-Довурактын автотранспорт бүдүрүлгезиниң командазы бирги черни элээн. Ийги черни "Шангыр" (суур) командазы алган.

Маргылдааларның тиелекчилеринге дипломнарны, медальдарны, акша шаңналдарын тывыскан.

Ак-Довурак хоорайның болгаш "Тыва даг-дүгү" комбинаттын тургустунганындан бээр 40 чылынга тураскааткан маргылдаалар чогуур денелге болуп эрткен. Оларга Кызылдың, кожууннарның хөй санныг командалары, спортчулары киришкени-биле маргылдаалар онзаланып турар. Бо болза бистин республикада мергезилдиг спортчуларның база спортка хандыкшылыгларның саны өзүп оарын тодаргай көргүскөн, моон соңгаар ол улам арбыдаар дээрзинге долузу-биле бүзүрөп болур.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Мерген ОНДАРНЫҢ тырттырган чуруктары.

БОТТУН ЧЕМИ — АМДАННЫГ

Кызыл хоорайда башня чоогунда сүт садар бөрбек садыг бар. Аңаа ээлчегге турган кижилер бо-ла амдырал дугайында чугаалакы бээр. Оон база кижилер хөйну билип алыр боор чүве.

Тыва чонга эргежок чугула барааннарның хөй кезин боду бүдүрбейн, өскээртен сөөртүп эккеп турар болгай. Ынчангаш маңаа бензин өртээ улгадырга-ла, хамык бараан өртээ база улгады бээр. Кудумчуларга пассажирлер сөөртүр маршруттуг таксилер өртээ 6 рубль турган болза, ам 7 рубль. Абакан, Красноярск дээр ышкыш улуг, "кырган" хоорайларда "маршруткалар" чолаачылары дыка хөйну ажылдап ап турар. Бистин Кызыл чаа-ла 90 харлап турар аныяк хоорай болгаш боду бичии, чурттакчылары база эвээш. Ооң хараазы-биле бистин "маршрутка" чолаачылары эвээшти ажылдап ап турар.

Кырган-диген аарыг кижилерге аптекаларда эмнер өртээнин өзе бергени база дыка багай салдарлыг бооп турар. "Мезим" деп эм өртээ 46 турган болза, ам 49 рубль апарган. Бир катап теледамчыдылгага РФ-тин Чазаның Даргазы М.Фрадков журналистерниң салган айтырыгына бензин өртээ өспөс, доктаамал ол хевээр турар, чүгле күсүк дүжүт ажаалдазының үезинде бичии өскөш, катап бады баар дээр болгай. Ол чугаа амдыралга бадыткаттынмаан бооп турары ол ышкыжыл.

Би-Хемнин "Кызыл тараачын" ажыл-агыйының бүдүргөн сүдүнүң өртээ бир литрде 13 турганындан 11 рубль апарганы бисти өөртүп турар. Хлевиниң өртээ база өске бүдүрүлгелеринден чиик — 7-8 рубль. Боттун бүдүргөн чеминиң өртээ-даа чиик, амданныг-даа болур.

Алдын-оол ОНДАР.

5 МЛН. РУБЛЬ КАНЧАП БАРГАНЫЛ?

(Төңүзү. Эгези 2-ги арында).

Олар 3-4 чыл ажылдааш-ла, эргижиреп каар. Чогум эки шынарлыг хоолайлар кылын болур, оларны чер адаанга-даа, бажынар иштинге-даа салып каарга, 50-60 чыл иштинде шыдаар. Оон хоолайлар эккээри база сураг барган. Мырыңай элдеп чүве, шаг болганда, август айда "СКВ-КР" КХН-ден **электри шугумунга, сантехникага ажыглаар сывырындактар дээш, үш-үдүрүм херекселдер кээп эгелээн.** Көрээ ындыг херекселдер дээш эвес, **изиг, соок суг дамчыдар хоолайлар дээш** чардынган болгай. Оон хоолайлар шуут келбээн, 2003 чылдың 10 айда каш сывырындактар келген.

Ол үеде В.М.Сегбениң орнунга "Наш дом" МУБ-тун директору бооп, Сергей Константинович Байкалов деп кижиле Кызылдың хоорай чагыргазының даргазы Д.К.Донгактын томуйлааны-биле ажылдай берген. Ол чуртталга-коммунал ажыл-агыйында-даа ажылдап чорбаан, шериг албаны эрттирип чораш, пенсияже үнгөн кижиле бооп турар. Сергей Константинович оон мурнунда ПРЭП "Жилье" деп бүдүрүлгени дүжүр даргалаанын В.Х.Ширин онзалап демдегледип олурду. Улус-биле шоолуг ажылдап билбес, кадрлар орта таарыштыр томуйлай албас дарга болган. Эки ажылдап турган кадрлар талазы-биле килдистин даргазы Нина Михайловна Кутурованың орнунга кадрлар-биле ажылдап билбес кижиле кирип алган. Секретарь хүлээлге күүседип турган экономист эртемниг, бичии тыва уругну бир-ле черге чорудуп-

каш, орнунда ийи орус кижиле кирип алганын ол чугаалап олурду. С.К.Байкалов дээрге пенсияже үнгөш, хуу сайгарлыкчы болуп ажылдап турган. Ол албан эрттирип турганы шериг кезээнге бензин сөөртүр машиналар хуужудуп алган. 2003 чылдың сентябрь айның 9-та №10 телевиде даалга езугаар хуу сайгарлыкчы Байкаловтун агар санынче Кыдыкы соңгу чүк деңгелдиг Мөңгүн-Тайга кожуунче бензин, солярка сөөртүр кылдыр 567 муң 440 рубльди шилчиткен турган. Ол шилчиттинген акша-биле **С.К.Байкалов 2003 чылдың ноябрьның 11-ге чедир Мөңгүн-Тайгаже бензин, солярка сөөртпээн. Бо хүннерге чедир сөөртчүк ирги бе?** Ам бо Кызыл хоорайда эң харысалгалыг ажылдыг "Наш дом" МУБ-тун директору ол-ла С.К.Байкалов бооп турар. Ындыг кижиле канчап бо харысалгалыг ажыл-агыйның директору кылдыр томуйлатканыл?

— Сергей Константинович ажылдап эгелээш-ле, эрге-хоойлу талазы-биле оралакчы мени "СКВ-КР" КХН-ниң агар санынче шилчиттинген 5 млн. рубльдин артыын сүрүш деп дужаал берген. Ынчангаш 5 млн. рубльдин арты деп 1 млн. 697 муң рубльдин негелдезин "СКВ-КР" КХН-ге хамаарыштыр ТР-ниң Арбитраж судунче Байкаловтун ыйышкыны-биле кириген мен. Херек кырында бодум юрист эртемниг болгаш, ол 5 млн. рубльди бүдүнге негээр болза чогуурун билип турган мен. Ук хөрөңгини үр тутканы дээш хуузу база негээр ужурулуг турган бис. А директоруус Байкалов

ону кызыдыр ынатпайн, чүгле 1 млн. 697 муң рубльди неге деп ыйыдып туруп берген. Чүге дээрге бо эрткен кышты өттүр Урванцев биле Вашко (СКВ-КР-ниң төлээлери) чаңгыс эвес катап, дирек-торуус С.К.Байкаловка ужуражып кээп турган. Судче кыйгырттырга, "СКВ-КР-ниң" төлээлери ийи удаа келбээн. Чогумчалыг дыннадыгга харысалгалыг таланы ийи дугаар келбээнин барымдаалааш, суд Арбитраж судьязы А.Х.Чамзы-Ооржактын киржилгези-биле мээң ынаар кириген материалдарымын өөренип көрүп, сайгарып киришкен. Түңгелдинде мээң ол 1 млн. 697 муң рубльди сүржүр эргем чок болган. Чүге дээрге "Наш дом" МУБ-тун эрги директору В.М.Сегбе биле кол бухгалтерниң хүлээлгезин күүседип турган В.И.Уланова ук 5 млн. рубльди кандыг сорулга-биле чорутканын шилчидилге бижикте айтпаан болган. Ужуру болза 5 млн. рубльди "СКВ-КР" КХН-ниң агар санынче шилчидерде шилчидилге документиге хоолайлар садар дээш чардынган керээниң дугаарын, адын, кандыг барааннар өртээ дээш чоруттунуп турарын айтыр турган. А Уланова биле Сегбе куруг счет-фактура номери бижээш, ол 5 млн. рубльди шилчидипкен бооп турар. Чүге олар ынчанганыл? Билиниң кудузу-биле бе азы өжегерээн бе? Өжегерээн ынчанганы тодаргай-биле көстүп турар. Ол дугайын суд, истелге илередир апаар. Кайы-даа таварылгада буруулуг кижилер харысалганы хүлээр ужурулуг.

Арбитраж чорудулга хоой-

лузунда суд үезинде негелдени өскерттип болур деп айткан. Ынчангаш мен изиг, соок суг дамчыдар хоолайлар садар дээш шилчиттингеш, орнунга каш шынары багай хоолай, үш-үдүрүм сывырындактар кээп турган 5 млн. рубльдин арты 1 млн. 697 рубльди эвес, сорулга чок, куругга шилчиттине берген 5 млн. рубльди бүдүнү-биле катап чаазы-биле негээр дээш Арбитраж судундан билдирешишкеним дедир ап алган мен. Хоойлу езугаар ук 5 млн. рубльди үр тутканы дээш, "СКВ-КР" КХН-ден оон хуузу база негээр деп ыяк шийтирлеп алган мен.

Элдеп чүве, мээң ол сорулгамны дыннааш, чаа директоруус С.К.Байкалов 5 млн. рубльди негеп судче негелде кирибе деп база катап хоруп эгелээн. Ооң-биле чөпшээрешпезимге, ажылдан эки тура-биле үн деп албадан. Оон ынавазымга, албан-дужаал олудуну бодуң-биле кады кызырылдага таварыштырып кааптар мен деп сырыгдадып келген. Дарга-биле чаа маргышкан бис. Черле дүжүп бербес мен. Меңээ хомуданчыг чүүл — ТР-ниң Чазаның Даргазы Ш.Д.Ооржак кызыл күжү-биле Москваже каш катап кирип тургаш, республиканың сайзыралынга эргежок чугула акша-хөрөңгини камгалап эккээрге, каш-ла кижиле олуруп алгаш, ону ынчаар төтөгелеп турары. **Бо үеде "Наш дом" МУБ-тун ажыл-чыннары 4 ай шалың албайн турар. Оларның чиир хлеви безин чок. Суд дамчыштыр акшазын негеп алыр дээш, шалың шынылгазы айтырып кээрге, директор С.К.Байкалов**

оларны куду көрүп, до-рамчылап, эки-бак сөглээш, үндүр ойладып турар. Мен эскерип турарымга, Байкалов тыва специалистерни кызып үндүрүпкөш, чүгле орус улус кирип алыр деп турар хире. Ук албан черинде удурткучулар аразында чаңгыс-ла тыва оралакчы дарга мен бооп турар-дыр мен. Санап көрээлинер даан. Директор С.К.Байкалов, кол инженер А.В.Дуюн (фамилиязы тыва, боду орус), улуг бухгалтер В.Г.Двинская, директорнун экономика талазы-биле оралакчызы Л.А.Шилова, "Жилье" талазы-биле оралакчызы Н.Ч.Огаренко — олар шупту-ла орус националдыг бооп турар. Чаңгыс-ла тыва нациялыг эрге-хоойлу талазы-биле оралакчы мени үндүрер дээш дыка кызып турарлар. Оларны-биле болбас, хоорайым, чонум дээш ажылдаар мен — деп, В.Х.Ширин чугаалап олурду.

Күрүнениң акша-хөрөңгизин шың ажылгаары оон сайзыралынга, чурттакчы чонунуң чаагай амдыралынга улуг салдарлыгы-ла болгай. Дыка хөй бажынарның эрги, ирип калган хоолайларын солуп болур 5 млн. рубль акша-хөрөңгини каш-ла кижиниң ужуру билдинмес байдалче кирипкени эмин эрттир өзү кара, хоралакчы, самчыгдакчы чоруктур. Каш-ла борбак ындыглар дээш, хөй чурттакчылар когаравас, кыжын соокта доңуп, хилинчектенмес ужурулуг. Ынчангаш 5 млн. рубльдин канчап барганының ужурун тыварынга хөй-ниити болгаш кижиле бүрүзү аныяк специалистке дузалажыр ужурулуг бис.

Борис ОНДАР.

Көдээ черде чурттап чоруур аныяк кижжи ажыл тып алыры бо хуннерде кончуг берге. Чеже-даа тускай эртемиң бар болза, ооң аайы-биле ажыл тывары барык болдунмас. Мурнунда хоозураан турган ажыл-агыйлар бут кырынга бичилеп туруп эгелезе-даа, оларга хей ажылчыннарның амдызында херээ чок, ылангыя арга-дуржулга чок аныяк кижжи. Көдээде рынок харыл-зааларының каржы дүрүмү ыңдыг. Ынчалза-даа кижжи өске амыгтаннардан медресе-биле ылангыш турар чүве болганда, чоорту черле бир-ле чүвени кыла бээр. Шору шимченгир, эрестери рыноктуң эки талаларын эскерип, хырын борастаггар апарган. Ындыг бе дээрге, кижжи бүрүзү эки специалист, азы сайгарлыкчы эвес болгай — ажыл чок артканнарның саны оон-даа хей болган.

Ажыл-агый аайы-биле Би-Хем кожуун чорааш, Аржаан сумунуң чагырыкчызы Лариса Сенгиге ужуражы бердим. Бис ийиниң аравыста чугаа — сумунуң аныяктарын ажылга канчаар хаара тудуп турарының дугайында болган.

— Чонну, ылангыя аныяктарны, ажыл-биле хандыраы улуг айтырыг-дыр. Бо ажылдап келгеш, ооң нарын, бергезин эки биле бердим.

Сумуда 931 чурттакчы бар. Аржаан — Би-Хем кожуунуң улуг сумуларының бирээзи. Ажылдаар назылыг чурттакчыларның 175-и ажылдап турар. Оларның хей кезин бюджет организацияларының ажылдакчылары.

215 кижжи кожуунуң чонну ажылга хаара тудар төвүнде ажыл чоктар даңзызында турар. Оларның саны доктаамал эвес, ай санында эскерип турар. Ажыл чоктар даңзызында турарларның 41-и — аныяктар.

— Силерниң сумуга хамаарыштыр алырга, ол хей болуп турары ол бе, азы?..

— Биске чаңгыс-даа кижжи ажыл чок турар болза, ол шийтпирлээр ужурулуг айтырыг апаар.

— Ындыг болза, ол ажыл

үеде ол-даа болза, аргастанырының аргазы-дыр ийин. Чайгы үеде сумуга колдуу улгады берген улус арттар.

Сумунуң чагыргазы ажыл чок аныяктарны эвилелдээш, 1 гектар хире черге картофельди бо чайын олурткан. Олар эки дүжүт алыр дээш шору кызып ажылдап турар деп чугаалап болур мен. Шак мындыг улуг эвес «г-бүле бригадалары база бар. Организациялар дугайында чугаалаанда херээ чок — оларның чылдыңна картофель олуртуру чаңчыл апарган.

— Аржаан сумуда күрүне

мен. Ол чүгле бодунуң мал-маганын эвес, а «Улу» унитарлыг бүдүрүлгениң малын база кадарып турар.

— Аныяктарның хостуг шактарыга азы дыштанылганын каттап эглип келили. Көңүс чаа аныяктар спортка хандыкшылдыг деп чугааладынар. Сумунарда спорт залы бар бе?

— Сумунуң спорт залының ханазын септеп турар. Удавас доозуптар. Школада база спортзал бар. Ында бо чылын капиталдыг септелге чоруп турар. Бо хуннерде ында шала септеп

турар деп чугаалап каайн.

— Ам эң нарын айтырыг — аныяктар ортузунда хей-ниитиниң корум-чурум үрээшкенин база кем-херек үүлгедиишкенин дугайында чугаалажып көрээли. Силерниң сумунарда бо айтырыг сөөлгү чылдарда элээн чидиг турар деп республиканың массалыг информация чепсектери чаңгыс эвес удаа чырыдып турган. Мен бодаарымга, Аржаан-2 базырык мында кандыг-даа хамаарылга чок ышкаш..

— Ол чонну бодалы-дыр. Чурттакчылар оларның чөпшээрели чокка базырыкты чүге казып эгелээни деп айтырыгны тургузуп турганы шын. Тыва чоннуң чаңчылы-биле алырга, базырыкты казып эгелээр бетинде чер ээзиниң чөпшээрелин алыр болгаш шажын-чүдүлге дүрүмненин сагыр ужурулуг турган.

— Мен база ону деткиир мен. Ынчалза-даа корум-чурум үрээшкенин болдурбас дизе, чунуң-даа мурнунда сумунуң чагыргазы болгаш участок шагдаазы эки ажылдаар ужурулуг эвес чүве бе?

— Сумуда участок шагдаазы бар, ол үш чыл ажылдап турар. Аржаан-2 базырыкты ооң ажылдап эгелээр мурнунда-ла казып эгелээн турган дээрзин демдеглексеп тур мен. Шагдаавыс боду кызымак кижжи, а биске, чагырга черинге, хамаарыштыр алыр болза, чөмөлээшкенинде чөптү чүүлдер бар деп бодаар-дыр мен.

— Лариса Владимировна, удуртуп-баштап турарыңар сумунарның аныяктарының аразында элээн ажылдарны чорудуп турар-дыр силер. Бети дээрге, чаа-ла чугаалашканывс базырыкты казарыңа Аржаанның аныяктарын кириштирген болгай силер.

Белен эвес ажылдарга чөдөөшкөннери күзедим. Юрий КӨК-ООЛ.

ДЕТКИМЧЕНИ КӨРГҮЗҮП ТУРАП БИС

Куш-ажыл болгаш аныяктар

ажыл-агый бар бе?

— Күрүнең «Улу» унитарлыг бүдүрүлге чери бар. Ооң ажылчыннарының чартык кезин аныяктар.

Ажыл-агый бо чылын 50 га черге тараа культураларын тараан, 1 га черге картофельди олурткан. Үрезиннерни кожуун чагыргазындан алган, ону күзүн дүжүт-биле эгидер. Бир эвес агаар-бойдус мынчаар турар болза, дүжүт багай эвес үнер ужурулуг.

— Сумунуң чону мал-маганы кайы хере тудуп турарлы?

— Чурттакчы чонда ниитизи-биле 531 инек, 1121 хой, өшкү бар, а арат ажыл-агыйларның саны 10 ажып турар. Оларның аразындан Мария Монгуштуң ажыл-агыйын демдеглексээр-дир

турар деп билер мен.

Бир-тээ септелге дугайында чугаалай берген болганымда, сумунуң школазында, клубунда, эмнелгезинде болгаш профессионал-техниктиг училищезинде улуг ажылдар чоруп турар дугайында чугаалап каайн.

— Мээң билirim-биле алырга, сумунарда Кызылдың 4 дугаар ПТУ-зунуң салбыры бар ийик бе?

— Ийе, салбыр бар. Ол бүгү кожуундан 50 аныяктарны тракторист-механиктиң мергежилге чылдың-на өөредип турар. Башкылар боттарывысты, бо чылын ийи бөлүккө немей база бир бөлүктү ажыдары көрдүнгөн.

Салбырның сургуулдары Кызылда кол училищезин боттарының өстүрүп алган картофели-биле чылдың-на хандырып

Россияның көдээ ажыл-агый эртемнериниң академиязының Сибирь салбырының Тывада көдээ ажыл-агый эртем-шинчилел институтунуң ветеринария килдизи бодунуң ажылын РКЭА-ның Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң составына үш кижжи штаттыг кылдыр 1984 чылда эгелээн. Ону СЭКП Тыва обкомунуң болгаш ВАСХНИИЛ-дин Сибирь салбырының Президиумунуң доктаалын езугаар тургускан.

Чаа ажыттыг бөлүктүн удуртукчузунга ветеринария адырынга 10 чыл ажылдап каапкан аныяк специалист Чечек Лопсанни томуйлаан. Республиканың улуг ажыл-агыйларынга ветеринар эмчи кылдыр ажылдап каапкан, мал-маганын кончуг эки билер, шимченгир кижини томуйлааны ветеринария килдизиниң хөгжүлдизинге улуг идиг болган.

Килдис чаа-даа болза, эртем-шинчилел ажылдарынче дораан кирипкен. Республиканың ыңчангы удуртулгазы түмен малын таптыг азырап өстүреринге болгаш камгалап кадагаларына тус черниң тускай ветеринария килдизи турарын шын шийтпирлээни удаптаанда билдине берген. Килдис 5 чыл иштинде мал-маганга лабораторлуг шинчилелдерни, оон иштинде малдың халдавырлыг аарыгларга камгалап тодардырының талазы-биле дээш, өске-даа шинчилел ажылдарын чоруткан. Ветеринария килдизи бодунуң шинчилелдери-биле республиканың мал ажыл-агыйына улуг дузаны көргүзе бергенин үстүкү органнар демдеглек эгелээ. Ол кыска үениң иштинде килдис шыырак тускай эртемниглер-биле чет-челеттинип турган. Килдистин специалисттериниң ажыл-агыйларга болгаш лабораторлуг шинчилелдерге алган арга-дуржулгалары ветеринария шугу-мунга эртем адырын хөгжүдөргө улуг идиг болган.

Баштайгы 5 чылдың иштинде көдээ ажыл-агый малдарының халдавырлыг аарыгларының чылдагаанын шинчилээн ретроспективтиг анализ болгаш Тыва Республиканың девискээринге халдавырлыг аарыгларның неперет тараарына удур ажылдар база дээштиг профилактика талазы-биле эртем-шинчилел ажылдары кылдынган.

Шинчилел ажылдарының түңнелинде республиканың агролетпүр бүдүрүлгезиниң системасына ажылгаары-биле «Ветеринарияда эмнээшкенин болгаш ветеринар-профилактиктиг ажылдар» деп методиктиг сүмөлөр чыныдызы чырыкче үнгөн. Ону ыңчан чүгле республиканың удуртулгазы эвес, а Россияның көдээ ажыл-агый эртемнериниң академиязының Сибирь салбырының Президиуму демдеглек, мактаан.

Ветеринария килдизи чаа-чаа эртем-шинчилел ажылдарын уламчылаан. Ооң ажылдакчылары бызааларның респираторлуг болгаш ижин-шөйүндү аарыгларын эмнээриниң талазы-биле дээштиг профилактика болгаш эмнээшкени методтарын ажыл-агыйларның чагы-биле телевириг байдалга ажылдап кылып эгелээн. Республиканың ажыл-агыйларынга чаңгыс эвес удаа медотиктиг болгаш практиктиг дузаны чедиргенер. Ынчалза-даа ажыл-агый чорудулгазының телевириг хевиринге чаңчыкпаан чамдык удур-

тукчулар практиканың эки талаларын демдеглек турза-даа, ону оон ыңай неперетпезиниң талазы-биле элээн оралдажышкынынын үстүкү органнарда чедир чорудуп турган. Чуртка саң-хөө сандараашкынының чылдарында керээ-биле ажылдаар ол практика харын Тываның ветеринария килдизин «ханы тамыдан» ушта тыртып келген деп болур.

Килдистин ажылдакчылары эртем-шинчилел ажылдарындан аңгыда, адырының аайы-биле бурунгаар депшилгениң технологияын пропагандалаар болгаш мал ажыл-агыйында ветеринарияның эртем чедишкенин ажыл-агыйларга боттандыраарының талазы-биле улуг суртаал ажылдарын чорудуп келген. Олар эртем болгаш ооң чедишкенин практиккага ажылгаарының, пропаганда, эртем-медотиктиг болгаш хей-ниити ажылдарының талазы-биле Сибирь девискээриниң шак-ла мындыг албаннарының аразына чарлаттыгнан чарышка хей каттап тийлекчи болуп үнүп турган.

Республиканың ветеринария эртемин хөгжүдөр болгаш рынок харылзааларының үезинде агролетпүр комплекзин эртем-биле хандырап сорулга-биле республиканың ветеринария бөлүүнү баазазына Тываның Ветеринария эртем-шинчилел килдизин 100 хуу бот-орулгачарылгалыг кылдыр Тыва Республиканың Чазаа 1992 чылда тургускан.

Килдистин эртем-шинчилел ажылдарының кол угланышкыны — мал-маганын халдавыр-

лыг аарыгларын шинчилээри хевээр арткан. Ооң ажылынга сонгаарда улуг хоорайлардан билдингир эртемденнер база киржи эгелээн. Оларның аразындан сурагыл мал эмчизи, эртемден И.И.Фельдманны онзагайлап болур.

Рынок харылзааларының үезинде ветеринария эртеми күрүнең саң-хөө деткимчези чокка бот-тускай ажылдап шыдавас деп чүве удаптаанда билдине берген. 1994 чылда ТР-ниң Чазаа Ветеринарияның эртем-шинчилел килдизин Тываның Ветеринария эртем-шинчилел лабораториязы кылдыр эде тургускаш, бюджет акшаландырышкынынче кириген. Республиканың амгы төөгүзүнде ветеринария албаны бир дугаар бот-тускай юриктиг организация эргени ыңчан алган. Ынчалза-даа Чазак чаа лаборатория ТР-ниң Эртем болгаш өөредилге черлериниң талазы-биле күрүне комитединге отчеттук кылдыр шийтпир хүлээп алган. Бо лаборатория ыңчан ветеринария талазы-биле республикада бир дугаар езулуг эртем төвү болгаш, Тываның өңчүзү болган.

Эртем-шинчилел лабораториязының эргелекчизи Чечек Ооржаковна Лопсан республикага кончуг ажыктыг «ТР-де көдээ ажыл-агый малдарының халдавырлыг аарыгларының улуг девискээрге неперет тараарының тускай талалары» деп темага ветеринария эртемнериниң кандидаты эртем адын ол үеде камгалап алган.

Лабораторияның өске-даа ажылдакчылары эртем-шинчи-

лел ажылдарын уламчылааннар. Оларның хей санныг шинчилел ажылдары республиканың болгаш Сибирь девискээриниң массалыг информация чепсектеринге, тускай литературага удаа-дараа парлаттынып турган. Эртем ажылдакчылары республиканың, Сибирь девискээриниң болгаш чурттуң эртем-шинчилел төптери болгаш өөредилге черлери-биле база сырый харылзаалыг ажылдап келген. Чижээлээрге, Тываның күрүне университетиниң эртемденнери-биле ветлабораторияның баазазына «ТР-ниң экология талазы-биле чаңгыс аай эвес черлеринге бода малдың ханының борбаандылаар аарыгының улуг девискээрге неперет тараарының тускай талалары» деп темага шинчилел ажылдарын чоруткан. Республиканың улуг өөредилге чери-биле кады ажылдажылга уламчылавышаан.

Россияның көдээ ажыл-агый эртемнериниң академиязының Сибирь салбырының Тывада көдээ ажыл-агый эртем-шинчилел институтун тургускан соонда, республиканың ветеринария лабораториязы ооң составына боду тускай бюджет акшаландырышкынын ветеринария килдизи кылдыр каттыжып кирген. Ону Чечек Ооржаковна Лопсан удуртуптаан. Килдисте 4 кижжи ажылдап турар. Оларның бирээзи, килдистин улуг эртем ажылдакчызы Светлана Орлаева Монгуш — тыва ветеринария медициназының хоочуну.

Чоокшулап олурар 20 чылыңар-биле, ветеринарлар!

Көдээ ажыл-агый килдизи

Килдис 20 харлаар

ВЕТЕРИНАРАЛЫГ ШИНЧИЛЕЛДЕР УЛАМЧЫЛАВЫШААН

Уругларның чайгы дыштанылгасы

ЭЛЭДИЛЕРГЕ — ТӨЛЕВИРЛИГ АЖЫЛ

Школачыларның “бешки улдуңу” — чайгы дыштанылга үези кидин түлүк чоруп турар. Изиг хүнге дөгеленип, эштип, кырган-ава, кырган-ачаларының чайлагына арыг агаарга додугуп, дыштанырындан аңгыда, чайгы хүннерни ажил-биле холбап, баштайгы ажил төлевири акшаны холга тудуп болурунун аргасы база бар.

Баштайгы шалың акшазын ап, бодунга азы ава-ачазыңа-даа белек садып бээри кымга-даа күзенчиг. Карманнар курут чорбазындан аңгыда, келир үеде ажилдаарынче оруунга баштайгы арга-дуржулганы немең, хостуг үени шын чарып билиринге ажил кончуг улуг салдарны чедирер. “Үени санап билир кижик акшаны база санап билир” деп мерген домакта ышкаш, дыштанылга хүннерин ажыктыг эрттирип, ажил-биле холбап, өг-бүлениңге үлүүн кирип чоруур элэдилерниң саны чыл келген тудум көвүдеп олурар.

Чонну ажилга хаара тудар талазы-биле Тыва Республикада Курүнениң федералдыг департаментизи “14-18 харлыг назы четпээннерни түр када ажилга хаара тударын организастаарының чуруму база акшаландырышкынының байдалдары” деп доктаалының удуртулгасы-биле назы четпээннерге ажилчы түр олуттарны бээр бүдүрүлгө, организацияларның аразында конкурсту эрттирген. Департаментиниң ажилга хаара тудар тус-түс черлерде төптери ажил берикчилери-биле аразында керээни чарып, ажилда тургустунган элэдилерге ажил төлевири үндүрүп бээр. РФ-тиң Чазаның 2003 чылда үндүрген доктаалы езугаар дараазында категорияларга хамааржыр уругларны ээлчег чок ажилга хүлээп алыр: 1) берге амьдырал байдалдыг назы четпээннер; 2) кандыг-бир чылдагаандан өөредилгезин кагган уруглар; 3) бүдүн өскүстер, ада-ие эргелерин казыттырганнарның уруглары база ажил чок, долу эвес, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерниң уруг-

лары; 4) кижизидикчи колониялардан үнгеннер, назы четпестер херектериниң талазы-биле учета турарлар база социал хоргадап черинде уруглар. 14 харлыг уругларны ажилче чүгле ада-иезиниң азы оларның орнун солуп чоруур кижилерниң бижимел чөпшээрели езугаар хүлээп алыр. А 15-18 харлыглар боттары ажилга хаара тудар төптөргө кээп, бүрүткедир. Чайгы үеде уругларны ажилга хаара тудары чүгле материалдыг эвес, а кижизидикчи талазындан эки салдарлыг, элэдилер аразында чурум үрээр чоруктарны эвээжедиринге дузалыг. Бистиң республика-выста элэдилерни ажилга хаара тударының талазы-биле ажилдар департаментиниң Ниити болгаш профессионал өөредилге база Күш-ажыл, социал политика яамылары-биле кады ажилда-жилгазындан 3 чыл ишти чоруттунуп, программа боттанып келген. Бо чылдың бирги чартында ниитизи-биле 1440 уруг чурттакчылыг черлерни чаагайжыдары, малчыннарга дузалажыры, ногаанчыдылга дээн хевирлиг

ажылдарга хаара туттунган.

—Республикадан хөй санныг уругларны харылап турар Кызыл хоорайның чонну ажилга хаара тудар төвү 8 аңгы организация-биле керээ чарып алган ажилдап турар бис. Оларның аразындан хоорайның спорт болгаш аныктар политиказының талазы-биле комитеди, “Кызылский сервис” деп ККБ чери чылдың-на идепкейлиг ажилдап турарлар. Стадион, хем эрииниң арыг-силлин тудары, төп кудумчуларга чечектер тарып, сугтар дээш, уругларга тааржыр ажилдар-ла хөй. Уруглар хүнде 2 шак дургузунда ажилдаар, ажил берикчилери чөмгөрип турар. А бис уруг бүрүзүңге материалдыг дуза кылдыр 650 рубльди ай санында берип турар бис — деп, төптүң даргазының оралакчызы А.С.Чаж-оол чугаалады.

Департаментиниң дамчытканы-биле чонну ажилга хаара тудар төптөр дамчыштыр кожууннарда уруглар база дыштанылганы ажил-биле холбап турарлар. Чижээ, Тере-Хөл кожуунда кескен ыштарны аайлай салыр, Бай-Тайга болгаш Мөңгүн-Тайгада кадарчыларга дузалажып, инек, хөй саар дээн хевирлиг уругларга тааржыр ажилдарда эвээш эвес элэдилер хаара туттунган. “Кыры шимчээрге, хыры тодар”, “Күш-ажыл кижини каастаар” дээри ышкаш, элэдилерни ажилга хаара тудар чорук оларны эрте чагындан тура ажил-агыйга өөренип, бодунун күжүн, үезин шын чарып билиринге база бодунга бүзүрелдиг болурунга чаңчыктырар.

Тайгана ОЧУР.

ХАЖЫДЫЫШКЫННАР ИЛЕРЕТТИНГЕН

“ТР-ниң Санэпидхайгаарал төвү” федералдыг албан чери Тыва Республиканың Чазаның 2003 чылдың декабрь 24-те үндүргени № 919 “2004 чылдың кадыкшылга кампаниязын белеткээриниң хемчеглери болгаш 2003 чылда назы четпээннерни ажилга хаара тударының, кадыкшылын быжыглаарының, чайгы дыштанылганының организастаттыганының түннелдериниң дугайында” деп доктаалыңга дүүштүр 2004 чылда уругларның чайгы дыштанылгага кадыын быжыглаарына санитарлыг байдалдарны хандыра ажилдарын чорудуп турар.

Кадыкшылга кампаниязын организастаарына хамаарыштыр дараазында ажилдар кылдынып чоруттунган. Майның 14-ке чедир чайгы дыштанылга лагерлеринге ажилдадыры-биле 19 педиатр эмчини белеткээн. Школалар чанында бажынар-ындан кээп дыштаныр хүндүскү лагерлер июнь 5-тен, хонуп-дүжүп дыштаныр лагерлер июнь 17-ден ажилдап эгелээн. Санитарлыг дүрүм езугаар дыштаныр ээлчеглерниң хуусаазын 21-ден 15 хонук чедир кызырган. 2004

чылдың июль 2-ге чедир байдал-биле алырга, ТР-ниң санэпидхайгаарал төвү-биле чөпшээрэ-жилге кылбайн, дыштанылга лагерлери ажыдар чоруктар бар болган. 2004 чылдың июнь 9-та байдал-биле “Орленок” лагеринде эмчи кабинетинде раковина болгаш ванна ажилдаар арга чок байдалда, албаннаар бажынар дола берген, бок төгөр онгарлар аштаттынмаан. “Чагытай” лагериниң девискээринге саргыга удур ажил чоруттунмаан, чем хайындырар черинде бир электрелиг паш, сковорода ажилда-вас, чем быжыраар шкафты адырып каан. “Металлурга” электрелиг сковорода, чем быжыраар шкаф ажилда-вас. “Байлак” лагеринде байдал база ындыг. “В.Терешкова” чайгы дыштанылгага шуут белең эвес, септелгеи чаа эгелээн бооп турар. Лагерлериниң хөй кезинде оруннар, тумбочкалар чедишпес.

Хемчеглер алдынып-даа турза, кадыкшылга ээлчеглериниң хемчээлин кызырып-даа турда, сөөлүг чылдарда уругларның кадыы кошкап турар. Хөл бөмбүү, футбол, хүреш, чарыштан аңгыда, кадыкшылганың

өске хевирлери, чижээ, агаар, хүн ванналары, массаж, суг-биле саарылга ванназы чоруттунмай турары дыка чедимче чок. Лагерлерниң хөй кезинде уругларны эжиндирбейн турар.

Чагытай хөлдү долгандыр лагерлерге июнь 17-ден, июль 2-ге чедир чоруткан хыналдалар үезинде бир оолдун холу уштунган, тыныш аарыгларының 35, ангиналаан 8, саргы ызырганының 1 таварылгалары болган. Оон ыңай хол-будун кезип алган 44, ымырааларга ызырткан, барып ушкаш, кезин кемдидип алган таварылгалар база илереттинген. Халдавырлыг аарыглар илереттинген. Ижер сутнун шынары, 2003 чылга деннээрге, баксыраан.

Санитарлыг дүрүмнерни хажытканы дээш 6 протокол, ажилын соксадырының дугайында 7 доктаал, 2 сагындырыг доктаалдары тус-тус тургустунгулаан. ТР-ниң Чазаның болгаш Кадык камгалал яамызының база өске-даа сонургалдыг организацияларның хыналдазы июль 8-тен 17-ге чедир болуп эртип турар.

Лиана ДЕМЧИК, санитар эмчи.

ШАҢЖАЛЫ — ТЕЛЕВИЗОР

Дүүн Тыва Республиканың Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржак чоокта чаа Болгарияның Варна хоорайга хостуг хүреш маргылдаазыңа алдын медальды чаалап алган Аяс Делгер-оолду хүлээп алгаш, ужуражылганы эрттирген.

Ужуражылгага Кызыл хоорайның чагырга даргазы Дмитрий Донгак, Тыва Республиканың спорт болгаш аныктар политиказының талазы-биле сайыды Сергей Ооржак олар база киришкен. Аяс Делгер-оол бодунун шанналдары, чедип алган алдын медалы, кубогу, бирги чергениң дипломун, чараш аргалар дээш тускай шанналын эккелгеш, Чазак Даргазынга көргүскен. Республиканың бирги удурткучу Шериг-оол Ооржак Крас-

ноярск хоорайның Иван Ярыгин аттыг хүреш школазының бирги курузун дооскан анык спортчунун чедишкенин бедии-биле үнелээш, деткимче кылдыр 1000 америк долларны Чазактың курлавыр фондузундан үндүрүп бээр болган. Ужуражылгага киришкен Кызыл хоорай чагырганың даргазы Дмитрий Донгак өңүт телевизорну Аяс Делгер-оолга белекке бээр болган.

Анык спортчу Аяс Делгер-оол чедип алган чедишкениңге доктаавайн, дараазында делегей чемпионаттарына тиилелгени чедип алып, оон туржук 2008 чылда олимпий оюннарынга киржир сорулгалыг. Чаңгыс черчурттуувуска чедишкениң күзеп каалыңар!

Мерген ОНДАР.

КЫРГАН-АЧАМНЫ АГАРТКАН

Ук-төөгүвүстен хам уктуг улус бис. Кырган-ачам угбалары Кара-Хөлдүн Хам-Кадайы, Эрги-Барлыктын Хам-Кадайы деп ийи кырган-аваларымын улуг улустан Бай-Тайга, Барыин-Хемчик кожууннарда дыннаваан кижилер ховар. Ийи кырган-аваларымын бирээзи Кара-Хөлге (алыс чурт-тувус ол), өскези Эрги-Барлыкка чурттап чораны ол. Улуг улустун чогум аттары кымнар чоранын билбес мен. Чон аразыңа чурттап чоран черлериниң аайы-биле Кара-Хөлдүн Хам-Кадайы, Эрги-Барлыктын Хам-Кадайы деп алдаржаан шолу аттары-биле бүгү назынын чурттап эрттирген.

Кижик уктуг

Улуг улустан дыңнаарга, кайызы-даа аажок хүндүлүг, аксы-сөзү чымчак, чонунга арга-сүмелиг, аарыг-аржык болган черге чалаарга, чада-даа чоруп оор буянын кырган-авалар дээр. Эмнээшкени, хамнаашкын дээш, улустан хөй чүве-даа албас, бергенин четтирер, эмни эрттир яды улустан чүнү-даа албас чораннар. Шак ындыг буяны хөй болгаш кырган-аваларымын назыны дыка узун болган. Ылангыя Эрги-Барлыктын Хам-Кадайы кырган-авам 90 хар ажыг чурттаан.

Ачамның адазы кырган-ачам

Калзан Дондукович Иргиттин салым-чолу шуут сыр өске болган. Анаа-ла чонунга буян чедири, чораан кижини хамнап, чон төөредип турган дээш, 1947 чылда туткаш кара-бажыңнап каан. Тудуп хоруушкун үезинде оон 2 күзүңгү, 2 тибет ном, 3 эреге, 1 кадакты хавырган. Оон 11 чылда шииткен. Хамык мал-маганын 300 койну, 200 өшкүнү, 6 аътты, эт-севин хавырган. Кырган-ачам хамнаарындан аңгыда, аажок ажилдаар, ынчангаш оон малы хөй турган. Чүгле бодунун күжү-биле байып чоран. Улус эмнээш, база-ла хөй чүве албас чоран. Хөкүкү кара-бажыңдан ол-ла хевээр келбээн. Өлгөн деп бижик келген. Эде тургустунушкун үезинде эрги Тывага болуп турган репрессиялар талазы-биле ажилдап турган комиссия кырган-ачам К.Д.Иргиттин херезин архивтен уштуп хынап көргөш, оң үүлгеткен херез чок деп түннелди үндүргеш, ону агарткан. Ону бадыткаан документилер холумда бар. Бодум база хам угум салгап, “Чеди-Хаан” деп хамнар ниитилелинде ажилдап, чонумга буяным чедирип чор мен.

Клара КУРЖААНОВА.

КОНКУРСКА КИРЖИНЕР

Тыва Республиканың Чер болгаш өңү харылзаалар яамызы девискээрлерни арыглап-аштаар болгаш экологтук байдалды экижидер сорулга-биле кара металлдар сайгарар баазаны арыглап-аштаар талазы-биле КОНКУРСТУ юридиктиг албан черлериниң болгаш хууда кижилерниң аразыңа чарлап тур.

Чагыларны бо чарлалды парлаан хүнден 30 хонук иштинде дараазында адресте хүлээп ап турар: Кызыл хоорай, Московская кудумчузу, 2 “а” бажында, бирги казтта 108 өрээлде.

Телефоннары: 5-39-01, 1-11-93.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru

Индекс 667000.

Кызыл хоорай,

Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазак. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторунун оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажил-агый, улутпур килдистер — 1-17-09. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долтаар. Неделяда үш катал үнер. Хемчээли парлаан 3 ама. Тираж 9003. Чагыг 90.

АГАР САНЬВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк “Тувакредит”, Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729. Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаазы Сибирье регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн. Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация күркөмтединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1). Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүштейн барыш болур. Айгыттыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыгылары дээш авторлар боттары харылаар.